

Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili

Musa ALAK*

Özet

Lafızlar, zihindeki veya dış dünyadaki manaları gösteren sembollerdir. Lafızların manaları için belirlenmesinin / vaz' edilmesinin metodolojik ve felsefi olarak incelenmesi, “vaz' ilmi”nin konusunu teşkil eder. Tarihimizde, özellikle de Adudüddin el-İcî'den (ö. 756/1355) sonra, vaz' ilmine dâir, çoğu risâle ebadında olmak üzere, pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birisi de, Bayezid Câmii dersiâmlarından, Meşihat müsteşarı **Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin** (1247-1311/1831-1894), vaz' ilminin temel meselelerini son derecede sistematik ve özlü bir şekilde işlediği risâlesidir. Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin vaz' ilmine dâir bu risâlesinin tahkikini / edisyon kritiğini konu edindiğimiz makalemizde, önce risâleyi çeşitli yönleriyle tanıtacak, ardından tahkikli metnini vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Bayezid Câmii, dersiâm, meşihat müsteşarı, huzur dersleri, icâzetnâme, vaz' ilmi.

Giriş

Lafızlar, zihindeki veya dış dünyadaki manaları gösteren sembollerdir. Belli bir lafzın belli bir manayı göstermek için belirlenmesine, dilbilimciler, “lafzın mana için vaz' edilmesi” demişlerdir. Tek tek hangi laf-

* Okutman Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı.

zın hangi mana için sembol olarak belirlendiği / vaz' edildiği meselesiyle "lügat ilmi" ve dolayısıyla lügat kitapları ilgilenir. Lafzın mana için vaz' edilmesinin metodolojik ve felsefî olarak incelenmesi ise, "vaz' ilmi"nin konusunu teşkil eder.

Vaz' ilminin tarihini inceleyen araştırmacılar, **Adudüddîn el-İcî**'den (ö. 756/1355)¹ sonraki döneme "müteahhirûn dönemi" adını verirler ve bu dönemde vaz' ilminin konularının tamamlanarak müfredâtının oturtulduğunu, çoğu risâle ebadında olmak üzere pek çok müstakil eser yazıldığını belirtirler.²

İşte müteahhirûn döneminde yazılan bu eserlerden birisi de, Bayezid Câmîi dersiâmlarından Meşihat Müsteşarı **Eğimli İbrahim Hakkı Efendi**'nin (1247-1311/1831-1894), vaz' ilminin temel meselelerini son derecede sistematik ve özlü bir şekilde işlediği risâlesidir.

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin vaz' ilmine dâir bu risâlesinin tahkik ve tahlilini konu edindiğimiz makalemizde, önce müellifimizin hayatı ile ilgili bilgileri özetleyecek, sonra risâleyi çeşitli yönleriyle tanıtacak, ardından eserin tahkikli metnini vereceğiz.

I- Müellif Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin Hayatı

Müellifimizin adı "**İbrahim Hakkı**"dır. Ancak kendisinin, bunun yanı sıra, adını "**İbrahim**" veya "**es-Seyyid İbrahim Hakkı**" şeklinde söylediği de olur. Ayrıca, muhtemelen babasının mesleğine nisbetle, "**Kömürcü Hoca**" veya "**Kömürcüzâde**" lakaplarıyla da tanınmıştır. Babasının adı "**Halil Râşid Efendi**"; dedesinin adı "**Hacı Ali**"dir.

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi;

Gurre-i (1) Receb 1247 (evâhir-i Teşrînsânî 1246/6 Aralık 1831) tarihinde, günümüzde Erzincan iline bağlı olan Eğin (yeni adı: Kemaliye)

¹ **Adudüddîn el-İcî**: Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî. Kelâm, usûl ve dil âlimi, muhakkik. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Hayruddîn ez-Zirikî, *el-A'lâm kâmusü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Bundan sonra: *A'lâm*), 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, III, 295; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcîmu musanniffi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Bundan sonra: *Mu'cem*), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., II, 76; Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Bundan sonra: *DİA*), XXI, 410-414.

² Vaz' ilminin dönemleri ve bu dönemlerde yazılan belli başlı eserler hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 137-177 (Mütekaddimûn dönemi), 178-194 (İcî dönemi), 195-215 (Müteahhirûn dönemi).

kazâsının Şâdi nâhiyesinin Şirzû (Şirzi/Şirzo/yeni adı: Esertepe) köyünde doğdu.

Altı yaşındayken (1253/1837-38) köyünde **Mehmed Mansûfî Efendi**'den (ö. ?) hurûf-i hicâ (elifbâ) okumaya başladı. Yine köyünde mebâdi-i ulûmu (başlangıç seviyesindeki temel bilgileri) tahsil etti. On üç yaşına basınca (1260/1844) annesi, onu babasının yanına, İstanbul'a gönderdi. On dört yaşında (1261/1845) İstanbul'a varınca babası onu Eğrikapı dâhilindeki İvaz Efendi Mektebine gönderdi. Orada mektebin **Kuşadalı İbrahim Efendi**'nin (ö. 1262/1846) halifelerinden olan mualliminden ders aldı. Daha sonra Yenikapı civarındaki Dülbentçi(zâde) Mektebine giderek Ekmekçizâde Medresesi mezunlarından **Milashlı Hâfız Mehmed Vehbi Efendi**'den (ö. ?) ders alarak Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetti ve bir miktar sarf okudu.

1266 (1849-50) yılında Bozdoğan Kemerî yakınındaki Emir Hoca Medresesine girdi. Bu medresede kalırken birçok hocadan istifade etti: **Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi**'den (ö. 1292/1875) meânî, bedî', beyân ve usûl dersleri aldı. **Harpumlu Yusuf Efendi**'den (ö. 1292/1875) **Ebü'l-Berekât en-Nesefî**'nin (ö. 710/1310) usûl-i fıkıh ilmine dair olan *Menâru'l-envâr* adlı eserini okudu. **Kasîdecizâde Süleyman Sırrı Efendi**'den (ö. 1321/1904) **Mahmûd el-Antâkî**'nin (ö. 1160/1747) beyân ilmine dair *Metnü'l-Alâka / Risâletü'l-İstî'âre* adlı eserini (**İbn**) **Karadepeli**'nin (ö. 1191/1777) şerhiyle birlikte okudu. **Çankırlılı Kara Davud Efendi**'den (ö. 1295/1878'den sonra) fıkıh ve bir miktar meânî okudu. **Çemişkezekli Mehmed Kâsım Efendi**'den (ö. 1298/1881'den önce) bir miktar nahiv dersi aldı. Özellikle de **Bodrumlu Ömer Lutfi Efendi**'nin (ö. 1314/1897) Bayezid Câmii'ndeki sarf, nahiv, mantık, hikmet, belâgat, usûl, âdâb (münâzara), kelâm, fıkıh, hadîs ve tefsir derslerine katılarak icâzet aldı.

1280 (1863-64) yılında, otuz üç yaşında iken, Makâm-ı Vâlâ-yı Seraskerî tarafından, 1278 (1861-62) yılına mahsûben çekilecek kur'a-i şer'iyye için mümeyyiz (jüri üyesi) tayin edilerek Batum'a gönderildi. Bu memuriyeti dört ay devam etti.

1282 (1866) yılı sonlarında Bayezid Câmii'ne dersiâm tayin edilerek öğrenci yetiştirmeye başladı. 4 Cemâziyelevvel 1298 (4 Nisan 1881) Pazartesi günü Bayezid-i Velî Câmii'nde büyük âlimlerin ve üstâdların huzurunda öğrencilerine icâzet verdi. Onun öğrencilerinden tespit edebildiklerimiz: **Eğinli Hâfız Muhammed Hulûsî Efendi** (ö. 1336/1917-18), **Düzceli Mehmed Nâzım Efendi** (ö. 1329/1911) ve **Kaysirili Develizâde Ali Rızâ b. Osman Efendi** (ö. ?)'dir.

1286 (1869-70) yılında, müzâkere esnâsında, makalemizin konusu olan vaz' ilmîne dâir risâlesini yazarak bastırıldı.

Selh-i (30) Ramazan 1292 (18 Teşrînisânî 1291/30 Ekim 1875) tarihinde *Buhârî-i Şerîf* okutmakla görevlendirildi. Bu görevi 26 Rebûlâhîr 1293 (8 Mayıs 1292/20 Mayıs 1876) tarihine kadar devam etti.

10 Receb 1306 (1 Mart 1305/13 Mart 1889) tarihinden itibaren **Sultan I. Abdülhamid**'in (ö. 1203/1789) vakıflarından olan medresenin dershanesinde Pazartesi ve Perşembe günleri öğleden sonra hadis ilmi okutmak üzere, görevlerine "Hamîdiye Muhaddislik Ciheti" de ilâve edildi.

1294-1301 (1877-1884) yılları arasında "muhatap" sıfatıyla 8 defa; 1302-1311 (1885-1894) yılları arasında da "mukarrir" sıfatıyla 10 defa olmak üzere, toplam 18 defa huzur derslerine katıldı. Bu derslerin hepsi **Sultan II. Abdülhamid**'in (ö. 1336/1918) padişah olduğu dönemdedir (1293-1327/1876-1909).

2 Receb 1307 (10 Şubat 1305/22 Şubat 1890) tarihinde "Meclis-i Mesâlih-i Talebe" âzâlığına, gurre-i (1) Zilkâde 1308 (27 Mayıs 1307/8 Haziran 1891) tarihinde "Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm" fahrî/hasbî âzâlığına ve 11 Safer 1309 (3 Eylül 1307/15 Eylül 1891) tarihinde "Makâm-ı Meşihat-i Ulyâ (Makâm-ı Celîl-i Meşihat-i İslâmiyye) Müsteşarlığı"na tayin edildi. Bu yeni görevi dolayısıyla yukarıda zikredilen âzâlıklardan tabîi olarak ayrılmış oldu. O, son görevi olan meşihat müsteşarlığını (1309-1311/1891-1894), **Sultan II. Abdülhamid**'in padişah; **Hâlidefendizâde Cemâleddin Efendi**'nin (ö. 1337/1919) şeyhülislâm (1309-1327/1891-1909) olduğu dönemde yapmıştır.

13 Muharrem 1285 (6 Mayıs 1868) tarihinde imtihanla İstanbul müderrisliği "İbtidâ-i Hâric" derecesini kazandı. 21 Muharrem 1304 (19 Ekim 1886) tarihinde "Hareket-i Altmışlı" derecesine, 29 Ramazan 1304 (21 Haziran 1887) tarihinde "Haremeyn-i Muhteremeyn Mevleviyyeti" pâyesine, 10 Safer 1309 (14 Eylül 1891) tarihinde "İstanbul Kadılığı" pâyesine ve son olarak 29 Ramazan 1309 (26 Nisan 1892) tarihinde "Anadolu Kazaskerliği" pâyesine terfi ettirildi. Onun "İbtidâ-i Hâric"le kat etmeye başladığı ilmiye derecelerinden en son "Anadolu Kazaskerliği"ne kadar yükseldiği, geride sadece "Rumeli Kazaskerliği" ve "Şeyhülislâmlık" kaldığı anlaşılmaktadır.

27 Şevvâl 1303 (29 Temmuz 1886) tarihinde 2. rütbeden "Nişan-ı Âli-i Osmânî"ye, 29 Ramazan 1304 (21 Haziran 1887) tarihinde 3. rütbeden

"Mecîdî Nişanı"na, Ramazan 1305 (Mayıs-Haziran 1888)'te gümüş "İmtiyaz Madalyası"na, 15 Şevvâl 1305 (25 Haziran 1888) tarihinde 1. rütbeden "Mecîdî Nişanı"na ve 12 Ramazan 1307 (1 Mayıs 1890) tarihinde altın "İmtiyaz Madalyası"na lâıyık görüldü.

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, dersiâm tayin edilmeden önce askeriyeden aldığı maaşın dışındaki bütün maaşlarını ilmiye ve vakıflardan aldı. 50 kuruşla başlayan bu maaşlar, arada çeşitli iniş çıkışlar olmakla birlikte, en son tarîk-ı ilmîden 5650, müsteşarlıktan 6000 olmak üzere toplam 11.650 kuruşa kadar çıktı.

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Makâm-ı Meşihat-i Ulyâ Müsteşarı iken, 29 Zilhicce 1311 (21 Haziran 1310/3 Temmuz 1894 Salı) günü, 64 yaşında (1247-1311/1831-1894) vefât etti ve Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhına defnedildi.³

II- Risâle Hakkında Genel Bilgiler

A- Adı

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, önsözde risâlesine herhangi bir isim vermemektedir. Ancak risâle, ilk iki baskıda *Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*

³ Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. 1- Öğrencisi Eğinli Hâfız Muhammed Hulusi Efendi'ye (ö. 1336/1917-18) 4 Cemâziyelevvel 1298 (4 Nisan 1881) Pazartesi günü verdiği *İcâzetnâme* (Fotokopisi için bkz. Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966, II-III, 760-732); 2- *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi*'nde bulunan 251 numaralı *Sicill-i Ahvâl Dosyası*'nda yer alan, bizzat kendisinin, vefâtından yaklaşık 20 ay önce, 23 Rebülâhîr 1310 (1 Teşrinisânî 1308/13 Kasım 1892 Pazar) günü doldurduğu tercüme-i hâl varakası ve diğer evraklar (CD resim no: 1715-1737); 3- Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye* (Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin makalemizin konusu olan risâlesinin şerhi), İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311, s. 13; 4- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311, II, 238; 5- Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951 (I), 1966 (II-III), I, 438, 441, 445, 448, 451, 454, 458, 461, 465, 469, 472, 476, 478, 481, 485, 486, 490, 493; II-III, 142, 238, 760-732, 779; 6- Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, II, 203-204, 444 (Yukarıdaki *Sicill-i Ahvâl Dosyası*'nda yer alan bilgilerin özeti); 7- Kemaliye Kaymakamlığı, *Her Yönüyle Kemaliye (Eğin)*, İstanbul 1996, s. 576, 739, 767, 773, 775-776; 8- Musa Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi ve Vaz' İlmine Dâir Risâlesi", *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Bıkkok 2011, sayı: 11-12, s. 191-221 (Buradaki biyografi o makalemizden özetlenmiştir. Orada bu biyografide geçen deyim ve kavramlarla ilgili açıklamalar da bulunabilir).

(رسالة معمولة في الوضع) adıyla,⁴ şerhiyle birlikte yapılan üçüncü baskısında ise, *Metnün fi'l-vaz'* (متن في الوضع) adıyla⁵ neşredilmiştir.

B- Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'ye Âidiyeti

Risâlenin Eğinli İbrâhim Hakkı Efendi'ye âidiyetinde herhangi bir şüphe yoktur. Zira bizzat kendisi, hem risâlenin önsözünde: (وبعد: فيقول العبد) وبعدها: (الفقير إلى الله الغني، إبراهيم بن خليل الأكيوني) diyerek müellif adı olarak kendi adını vermekte⁶ hem de tercüme-i hâl varakasında baskı tarihini de zikrederek bu risâlesinden bahsetmektedir.⁷ Ayrıca kendisi hayattayken yazılan şerhinde de eser ona nisbet edilmektedir.⁸

C- Yazılış Tarihi ve Amacı

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, bu risâlesini, Bâyezid Câmii'ne derisâm tayin edilmişinin (1282/1866 yılı sonları) 4. yılında (1286/1869-70) yazarak bastırmıştır.⁹ Nitekim *Sicill-i Ahvâl Dosyası*'ndaki tercüme-i hâl varakasında eserleri ile ilgili soruya şöyle cevap vermektedir: "İlm-i vaz'dan seksen altı tarihinde tab' ettirilmiş bir; ve fûnûn-i şettâda bazı mesâil hakkında müteferrik risâlelerim mevcûddur".¹⁰

Eseri şerh eden Eğinli Mehmed Rahmi Efendi (ö. 1327/1909), müellifin bu risâleyi öğrencilerine ders verirken müzâkere esnâsında yazdığını belirtmektedir.¹¹ Dolayısıyla bu risâlenin, öğrencilere vaz' ilminin temel konularını öğretmek amacıyla yazıldığını söyleyebiliriz.

⁴ Eğinli İbrahim Hakkı, *Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*, İstanbul 1286, s. 1 (Bismelenin üstündeki yaprak motifleri ile süslü bölümün ortasında); İstanbul ty., s. 1 (Kapakta), 2 (Besmelenin üstünde).

⁵ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311, s. 73 (Besmelenin üstündeki süslü bölümün ortasında).

⁶ Eğinli İbrahim Hakkı, *Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*, İstanbul 1286, s. 1; İstanbul ty., s. 2; *Metnün fi'l-vaz'*, İstanbul 1311, s. 73.

⁷ *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Sicill-i Ahvâl Dosyası-251* (Bundan sonra: *Sicill-i Ahvâl Dosyası-251*), resim no: 1717, 1737.

⁸ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Bundan sonra: *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*), İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311, s. 13.

⁹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*, İstanbul 1286, s. 16; *Sicill-i Ahvâl Dosyası-251*, resim no: 1717, 1737; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsi*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, II, 203.

¹⁰ *Sicill-i Ahvâl Dosyası-251*, resim no: 1717, 1722.

¹¹ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 13.

III- Risalenin Muhtevâsı ve Planı

Eğinli İbrâhim Hakkı Efendi, risâlesine besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Çok kısa olan **önsözünü**, bu risâlenin bir giriş (mukaddime), üç bölüm (matlab) ve bir sonuç (hâtime) içerdiğini belirterek bitirir (s. 73).

Girişte (Mukaddime), vaz' kavramı ve ilmine dair bilgiler verir. Önce vaz' kavramının sözlük ve terim anlamlarını zikreder. Sonra terim anlamıyla vaz'ı, lafzî ve gayr-ı lafzî kısımlarına ayırır. Lafzî vaz'ın, Arap dilcilerine göre, aralarında iştirâk-i lafzî (çokanlamlılık) ile müşterek olduğu, biri dar diğeri geniş iki manasını naklederek bu manalar arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Sonra vaz' ilminin konusu ile amacını söyleyerek bunlardan her biri açısından vaz' ilminin tarifini yapar. Son olarak da ek (teznîb) başlığı altında vaz'ın unsurlarını (vâzî', mevzû', mevzû'un leh) sayar (s. 73-74).

Birinci bölümde (el-Matlabü'l-Evvel), vaz'ın birinci unsuru olan "**vâzî'**" (lafızları manaların karşısına vaz' eden) konusunu ele alır. Önce vâzî' bakımından vaz'ı, lügavî, örfî, ıstîlâhî ve şer'î olmak üzere dört kısma ayırır. Sonra, herhangi bir tercihte bulunmaksızın, âlimlerin üzerinde ihtilâf ettikleri "lügavî lafızların vâzî'ı" konusundaki görüşlerden dördünü zikreder (s. 74).

İkinci bölümde (el-Matlabü's-Sânî), vaz'ın ikinci unsuru olan "**mevzû'**" (mananın karşısına vaz' edilen lafız) konusunu işler. Önce mevzû' açısından vaz'ı, şahsî ve nev'î olmak üzere iki kısma ayırır. Sonra bu şahsî ve nev'î vaz'ları da, mevzû'un lehin ve vaz'ın âmm veya hâss olmalarına göre, dörder kısma ayırarak tek tek inceler. Zaman zaman farklı görüşlere ve delillerine de temas ederek kendi tercihini yapar. Risâlenin ana gövdesini bu bölüm oluşturur (s. 74-78).

Üçüncü bölümde (el-Matlabü's-Sâlis), vaz'ın üçüncü unsuru olan "**mevzû'un leh**" (kendisi için lafız vaz' edilen mana) konusundan bahseder. Önce mevzû'un lehi, küllî ve cüz'î olmak üzere iki kısma ayırır. Sonra da âlimlerin üzerinde ihtilaf ettikleri "mevzû'un lehin mâhiyeti, zihnî mi hâricî mi olduğu" konusundaki görüşlerden beşini zikreder. Metinde herhangi bir tercihte bulunmamakla beraber, şârihin naklettiğine göre,

bazı muhakkıklara nisbet ettiği üçüncü görüşü, "mevzû'un lehin mâhiyet olarak mana olduğu" görüşünü tercih eder¹² (s. 78).

Sonuçta (el-Hâtime) ise, vaz' ilmi ile ilgili, önceki bölümlerde yer verilmeyen bazı hususları, altı madde halinde kısaca açıklar (s. 78).

Gerek müellifin bizzat koyduğu gerekse tercümede bizim eklediğimiz başlıkları nazar-ı itibara alarak risâlenin plânını şöyle verebiliriz:

ÖNSÖZ (s. 73)

GİRİŞ

VAZ' İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

(s. 73-74)

I- VAZ' KAVRAMI (s. 73)

A- SÖZLÜK ANLAMI (s. 73)

B- TERİM ANLAMI (s. 73)

II- VAZ' İLMİNİN KONUSU, AMACI VE BU AÇILardan TARİFİ (s. 73-74)

A- VAZ' İLMİNİN KONUSU VE BU AÇIDAN TARİFİ (s. 73)

B- VAZ' İLMİNİN AMACI VE BU AÇIDAN TARİFİ (s. 73-74)

III- EK (TEZNÎB): VAZ'IN UNSURLARI (s. 74)

BİRİNCİ BÖLÜM

VAZ'IN BİRİNCİ UNSURU: VÂZİ'

(s. 74)

I- VÂZİ' AÇISINDAN VAZ'IN KISIMLARI (s. 74)

II- LÜGAVÎ LAFIZLARIN VÂZİ'İ (s. 74)

İKİNCİ BÖLÜM

VAZ'IN İKİNCİ UNSURU: MEVZÛ' / LAFIZ

(s. 74-78)

I- ŞAHSÎ VAZ'(s. 74-75)

A- HÂSS MEVZÛ'UN LEH İÇİN HÂSS VAZ' (s. 74)

B- HÂSS MEVZÛ'UN LEH İÇİN ÂMM VAZ' (s. 74)

C- ÂMM MEVZÛ'UN LEH İÇİN ÂMM VAZ' (s. 74-75)

D- ÂMM MEVZÛ'UN LEH İÇİN HÂSS VAZ' (s. 75)

¹² Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 66.

II- NEV'Î VAZ'(s. 75-78)

A- HÂSS MEVZÛ'UN LEH İÇİN HÂSS VAZ' (s. 75-76)

B- HÂSS MEVZÛ'UN LEH İÇİN ÂMM VAZ' (s. 76)

C- ÂMM MEVZÛ'UN LEH İÇİN ÂMM VAZ' (s. 76-78)

D- ÂMM MEVZÛ'UN LEH İÇİN HÂSS VAZ' (s. 78)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VAZ'IN ÜÇÜNCÜ UNSURU: MEVZÛ'UN LEH / MANA

(s. 78)

I- MEVZÛ'UN LEH'İN KISIMLARI (s. 78)

II- MEVZÛ'UN LEH'İN MÂHİYETİ (s. 78)

SONUÇ (s. 78)

IV- Kaynakları

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin risâlede kullandığı kaynakları kitaplar ve âlimler olmak üzere iki gruba ayırabiliriz:

A- Kitaplar

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, risâlede sadece iki kitabın adını zikretmektedir:

1- Allâme, *Şerhu'l-Keşşâf* (s. 78).

Teftâzânî'nin (ö. 792/1390),¹³ **Zemaşşerî'nin** (ö. 537/1143)¹⁴ *el-Keşşâf*¹⁵ adlı tefsiri üzerine yazdığı hâşiye.

¹³ **Teftâzânî:** Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390). Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 849; Ahmed Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV Yayınları, 1990, s. 87-88; Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 299-308.

¹⁴ **Zemaşşerî:** Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemaşşerî (ö. 537/1143). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 178; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 822-823; Ali Özek, *Zemaşşeri ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 1. baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

¹⁵ Eserin tanıtımı için bkz. Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XXV, 329-330.

2- Seyyid, *Hâşiyetü'r-Radî* (s. 78).

Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413),¹⁶ İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249)¹⁷ *el-Kâfiye*¹⁸ adlı nahiv kitabına **Radıyyüddîn el-Esterâbâdî**'nin (ö. 688/1289'dan sonra)¹⁹ yazdığı şerh üzerine yaptığı hâşiyeye çalışması.

Bu iki eser dışında genel olarak kitaplara havâle ettiği de olur:

- 1- "Geniş eserler (*el-mutavvelât*)" (s. 78),
- 2- "Tafsîlâtî eserler (*el-mufassalât*)" (s. 78),
- 3- "Kitaplar (*el-kütüb*)" (s. 78).

B- Âlimler

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi, çoğunlukla kaynak göstermeden âlim gruplarının veya tek tek âlimlerin görüşlerine yer verir:

1- Görüşleri nakledilen âlim grupları:

- a) "Arap dili bilginleri (ehlü'l-Arabiyye)" (s. 73),
- b) "Lügat imamları (eimmetü'l-luğa)" (s. 74),
- c) "Muhakkıklar" (s. 76),
- d) "Bazı muhakkıklar" (s. 78),
- e) "Cumhûr" (s. 76, 76, 78),
- f) "Hanefîler" (s. 78),
- g) "Mütekaddimûn (önceki dönem âlimleri)"²⁰ (s. 74, 74),

¹⁶ Seyyid Şerîf Cürçânî: Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413). Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, V, 7; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürçânî*, İstanbul: İSAV Neşriyatı, 1984; a.m.f., "Cürçânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

¹⁷ İbnü'l-Hâcib: Ebü Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249). Arap gramerine dair *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakîhi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, IV, 211; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 366-367; Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55-58.

¹⁸ Eserin tanıtımı için bkz. Hulûsi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, XXIV, 153-154.

¹⁹ Radıyyüddîn el-Esterâbâdî (Radî): Necmüleimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra). Sarf, nahiv, kelâm ve mantık âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 86; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 213-214; Sadreddin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, XXXIV, 387-388.

²⁰ Bunlar: 1- **Kâtibî**: Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî (ö. 675/1277) (Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, IV, 315-316; Kehhâle,

- h) "Müteahhirün (sonraki dönem âlimleri)"²¹ (s. 74, 74),
i) "Bu (icmâlî) hükümden 'bizzat' kaydını kaldıranlar"²² (s. 75),
j) "Özel isimlerin tesniyesinin varlığını kabul edenler" (s. 76).

2- Görüşleri nakledilen âlimler:

- a) **İmâm Şâfiî** (ö. 204/820)²³ (s. 78),
b) Mu'tezile'nin reislerinden **Ebü Hâşim** (ö. 321/933)²⁴ (s. 74),
c) **Şeyh Ebü'l-Hasen el-Eş'arî** (ö. 324/935-36)²⁵ (s. 74),
d) **Kâdi Ebü Bekr el-Bâkılânî** (ö. 403/1013)²⁶ (s. 74),
e) **Üstâz Ebü İshâk el-İsferâyînî** (ö. 418/1027)²⁷ (s. 74),
f) **İbn Sînâ** (ö. 428/1037)²⁸ (s. 78),

Mu'cem, II, 481; Yusuf Şevki Yavuz, "Kâtibi, Ali b. Ömer", *DİA*, XXV, 41-42) gibi muhakkıkların çoğunluğu ile, 2- **Radî**: Necmüleimme Radyüddin Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra) (Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 86; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 213-214; Sadreddin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, XXXIV, 387-388) gibi nahivcilerin çoğunluğudur. Bkz. Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 38.

²¹ **Kâdi Adudüddin el-İci**, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İci (ö. 756/1355) (Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 295; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 76; Tahsin Görgün, "İci, Adudüddin", *DİA*, XXI, 410-414.) gibi. Bkz. Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 37.

²² **Teftâzânî**, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390) (Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 849; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 87-88; Şükür Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 299-308.) gibi. Bkz. Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 47.

²³ **İmâm Şâfiî**: Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). Şâfiî mezhebinin imamu, büyük müctehid. Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 26-27; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 116-117; Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, 223-233.

²⁴ **Ebü Hâşim**: Ebü Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (ö. 321/933). Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imamlarından biri. Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 7; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 150; Avni İlhan, "Ebü Hâşim el-Cübbâî", *DİA*, X, 146-147.

²⁵ **Şeyh Ebü'l-Hasen el-Eş'arî**: Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36). Eş'ariyye mezhebinin kurucusu. Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, IV, 263; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 405; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XI, 444-447.

²⁶ **Kâdi Ebü Bekr el-Bâkılânî**: Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013). Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakîhi. Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 176; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 373; Şerafeddin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 531-535.

²⁷ **Üstâz Ebü İshâk el-İsferâyînî**: Ebü İshâk Rüknuddin İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 418/1027). Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakîhi. Hayati ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, I, 61; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 56-57; Salih Sabri Yavuz, "İsferâyînî, Ebü İshâk", *DİA*, XXII, 515-516.

²⁸ **İbn Sînâ**: Ebü Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037). İslâm meşşâi okulu-
nun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisi. Hayati ve eserleri

- g) **Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî** (ö. 476/1083)²⁹ (s. 78),
- h) **İmâm Fahreddîn er-Râzî** (ö. 606/1210)³⁰ (s. 78),
- i) **İsfahânî** (ö. 688/1289)³¹ (s. 78),
- j) **Teftâzânî / Muhakkık Teftâzânî / Allâme** (ö. 792/1390)³² (s. 74, 78, 78),
- k) **Seyyid / Muhakkık Cürcânî** (ö. 816/1413)³³ (s. 74, 78),
- l) **İbnü'l-Hümâm** (ö. 861/1457)³⁴ (s. 78),
- m) **Fâzıl İsam** (ö. 945/1538)³⁵ (s. 78).

V- Şerhi

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin bu risâlesi üzerine hemşehrisi, Fâtih Câmii dersiâmlarından Eğimli Mehmed Rahmi Efendi (ö. 1327/1909)³⁶ tarafından el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-

hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, II, 241-242; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 618-620; Ömer Mahir Alper vd., "İbn Sinâ", *DİA*, XX, 319-358.

²⁹ **Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî**: Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476/1083). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, I, 51; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 48-49; Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshâk", *DİA*, XXXIX, 184-186.

³⁰ **İmâm Fahreddîn er-Râzî**: Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1210). Kelâm, felsefe, tefsîr ve usûl-i fıkıh alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 313; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 558-560; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 89-95.

³¹ **İsfahânî**: Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 688/1289). Şâfiî fakîhi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 87; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 706-707; Ferhat Koca, "İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, XXII, 510-511.

³² **Teftâzânî**: Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390). Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 849; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 87-88; Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 299-308.

³³ **Seyyid Şerîf Cürcânî**: Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413). Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, V, 7; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî*; a.mlf., "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

³⁴ **İbnü'l-Hümâm**: Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sîvâsî el-İskenderî (ö. 861/1457). Haneî fakîhi, usûl ve kelâm âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 255; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 469-470; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, XXI, 87-90.

³⁵ **Fâzıl İsam**: Ebû İshâk İsamüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni (ö. 945/1538). Arap dili, kelâm ve mantığa dair şerh ve hâşiyeleriyle tanınan âlim. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *A'lâm*, I, 66; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 67; İsmail Durmuş, "İsferâyîni, İsamüddîn", *DİA*, XXII, 516-517.

³⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Eğimli Mehmed Rahmi, *İcâzetnâme*, (Öğrencisi: Kangırlı Hâfız Ahmed Hamdi Efendi), Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü, nr. 668; *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Sicil-i Ahvâl Dosyası-180, 1193*; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, I, 319; İsmâil Paşa el-

vaz'iyye (العجالة الرحمية في شرح الرسالة الوضعية) adıyla bir şerh yazılmıştır (İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311, s. 2-72).

Eğinli Mehmed Rahmi Efendi, risâlenin önsözünde müellifin adının geçtiği yeri şerh ederken **Eğinli İbrahim Hakkı Efendi**'nin hayatından kısaca bahsetmekte ve şerh yazılırken müellifin de hocası **Bodrumlu Ömer Lutfi Efendi**'nin (ö. 1314/1897)³⁷ de hayatta olduğunu belirtmektedir.³⁸ Nitekim **Eğinli İbrahim Hakkı Efendi**'nin vefâtından (29 Zilhicce 1311 [21 Haziran 1310/3 Temmuz 1894 Salı]) yaklaşık bir buçuk yıl önce şerhin yazılması (Evâsıt-ı [11-20] Receb 1310 [29 Ocak-7 Şubat 1893]);³⁹ bir ay kadar önce de basılması (Evâhir-i [21-29] Zilkâde 1311 [27 Mayıs-4 Haziran 1894])⁴⁰ tamamlanmıştır. Ancak **Eğinli İbrahim Hakkı Efendi**'nin bu şerhi görüp görmediğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Şerh, memzûc metotla⁴¹ yazılmıştır: Risâlenin metni parantez arasında tam olarak verilmiş, parantez dışında da şerhi yapılmıştır. Şârihin şerhle ilgili dipnot mâhiyetindeki açıklamaları ise sayfa kenarlarında "minhu (منه)" rumuzuyla verilmiştir.⁴² Yararlanılan çok sayıdaki kaynağın adı zikredilmiştir. Ayrıca şifâhî olarak müelliften⁴³ ve bir yerde risâlenin müellif hattıyla olan yazma nüshasından⁴⁴ nakiller yapılması, şerhe ayrı bir değer kazandırmıştır.⁴⁵

Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955, II, 399-400; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 291; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, III, 2278; Tahsin Özcan, "Rahmi Efendi", *DİA*, XXXIV, 423.

³⁷ Osmanlı şeyhülislâmı (1307-1309/1889-1891). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Tahsin Özcan, "Ömer Lutfi Efendi", *DİA*, XXXIV, 73-74.

³⁸ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 13.

³⁹ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 72 (Şerhin ferağ kaydı).

⁴⁰ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 80 (Mecmûanın baskı ferağ kaydı).

⁴¹ Şerh türleri ve telif metodu olarak şerhle ilgili geniş bilgi için bkz. Kâtib Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, (nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Rifat) İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943, I, 37 (Mukaddime); İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Edebiyatı Çeşitleri Özellikleri Faydalanma Usulleri*, 4. basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 1997, s. 153-161; İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla" Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt: 15, sayı: 28, 2010/1, s. 1-67; Sedat Şensoy vd., "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555-568.

⁴² Sıra numarası verilen bu notlar (*minhuvât*) 14'ten sonra tekrar 1'le başlamakta (s. 18); 55'ten sonra da 42 ile devam etmektedir (s. 65).

⁴³ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 5, 18, 32, 53,56, 66. Bu ibarelerin hepsini tahkikli metin kısmında ilgili yerlerin dipnotlarında verdik.

⁴⁴ Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 32, kenarda 30 numaralı "minhu".

⁴⁵ *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde bu şerhin Ömer Türker tarafından Türkçeye çevrildiği, fakat henüz neşredilmediği bildirilmektedir. Bkz. Tahsin Özcan, "Rahmi Efendi", *DİA*, XXXIV, 423.

VI- Nüshaları

Risâleyi şerh eden **Eğimli Mehmed Rahmi Efendi**, az önce de geçtiği gibi, bir yerde eserin müellif hattıyla olan yazma nüshasından nakil yapmaktadır.⁴⁶ Ancak şu âna kadarki araştırmalarımızda o nüshaya ulaşma imkânı bulamadık.

Risâlenin şu âna kadar, iki farklı isimle basılmış üç nüshasına ulaşabildik. Bu nüshaların özellikleri kısaca şöyledir:

1- Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz' (رسالة معمولة في الوضع), **İstanbul 1286 (1869-70)**.

Risâlenin bu baskısı, **Kâmil** isimli bir hattâta 1286 (1869-70) yılında (1286 حرره كامل في سنة) (s. 16) nesih hatla yazdırılan bir nüshadan yapılmıştır. Metin 15 sayfadır (s. 2-16) ve bütün sayfalarda yazılı alan, dış taraftaki kalın, iç taraftaki ince olmak üzere, iki çizgi ile çerçevelenmiştir. Metnin ilk sayfasında besmele genel çerçeve içinde ayrıca iki ince çizgi ile çerçevelenmiş, bismelinin üst kısmındaki alan yaprak motifleri ile süslenerek ortasına "*Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*" yazılmıştır (s. 2). Bu nüshada pek çok yazım yanlışının bulunduğu görülmektedir. Kütüphanelerimizde herhangi bir nüshasını tespit edemediğimiz bu baskının pdf şekline internet üzerinden ulaşılabilmektedir.⁴⁷

Tahkikli metin kısmında bu nüshaya (خ) rumuzunu verdik.

2- Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz' (رسالة معمولة في الوضع), **İstanbul ty.**

Risâlenin, bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Celal Ökten Bölümü, nr. 421'de bulunan bu baskısı, matbaa harfleriyle yapılmıştır. Metni 7 sayfadan (s. 2-8) ibaret olup hemen devamında, yine vaz' ilmine dair, **Sivaslı Mehmed Sürûrî b. Hüseyin Rüşdü'nün** (ö. ?) *Risâle-i Makâsıd*'ı (s. 8-11) ile **Beşehirli Ahmed Şükrü Efendi'nin** (ö. ?) *Metnü Dekâiki'l-muhkeme (Nemûzecü'l-vaz')* (s. 12) adlı risâlesi bulunmaktadır. Bu nüshada da, önceki baskıdaki bazı hatalar tashih edilmiş olmakla birlikte, pek çok yazım yanlışlığı dikkat çekmektedir.

⁴⁶ Eğimli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, s. 32, kenarda 30 numaralı "*minhu*".

⁴⁷ <http://upload-pro.com/olreeoc36539/s2130567.pdf.html>.

Tahkikli metin kısmında bu nüshaya (ط) rumuzunu verdik.

3- **Metnün fi'l-vaz'** (متن في الوضع), İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311 (1894).

Risâlenin bu baskısı, **Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin** yukarıda zikredilen şerhinin (s. 2-72) devamında yer almaktadır. Metni 6 sayfadan (s. 73-78) ibaret olan risâlemizin devamında ise, **Adudüddîn el-İcî'nin** (ö. 756/1355)⁴⁸ vaz' ilmine dair meşhur risâlesi bulunmaktadır (s. 79-80). Bu nüshada, önceki baskılardaki hataların büyük ölçüde tashih edildiği görülmektedir.

Tahkikli metin kısmında bu nüshaya (م) rumuzunu verdik.

4- Bu üç baskının dışında, az önce zikredilen **Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin** memzûc metotla yazdığı şerhin içinde, parantez aralarında, risâlemizin metni tam olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla onu da dördüncü bir nüsha olarak kabul etmek mümkündür.

Tahkikli metin kısmında bu nüshaya (ش) rumuzunu verdik.

VII- Tahkik Metodumuz

Makalemizin tahkikli metin kısmında uyguladığımız tahkik / edisyon kritik metodumuzu şöyle özetleyebiliriz:

1- Tahkike esas aldığımız nüshalardan hiçbirini "asıl nüsha" olarak kabul etmedik. Metnin siyâk ve sibâkına en uygun olduğunu düşündüğümüz nüshayı metinde vererek diğerlerini dipnota indirdik.

2- Eğer nüshaların metinlerinde değişiklik söz konusu ise, dipnotta hem değişik olan nüshayı hem de metne aldığımız nüshayı (خ: «...» بدل) «...» formülüyle; eğer farklı nüshada eksiklik varsa («...» بدون «...») formülüyle gösterdik.

⁴⁸ **Adudüddîn el-İcî:** Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî (ö. 756/1355). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, III, 295; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 76; Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddîn", *DİA*, XXI, 410-414.

3- Konu bütünlüğüne dikkat ederek metni uygun yerlerden bölüp başlıklar ekledik. Anlamayı kolaylaştırmak için bazı yerlerde metne eklemeler yaptık. Gerekli olan yerleri paragraflara ayırdık. Maddeleştirmeye müsait olan yerleri harf ve rakam kullanarak maddeleştirdik. Ayrıca noktalama işaretleri kullandık. Rahat okumayı sağlayacak derecede metni harekelendirdik. Harf, rakam ve noktalama işaretleri dışında yaptığımız bütün ilâveleri köşeli parantez içine aldık.

4- Tahkike esas aldığımız nüshalardan (ش) dışındakilerin sayfa başlarını metin içinde küçük puntolarla ve köşeli parantez içinde gösterdik.

5- **Eğimli İbrahim Hakkı Efendi**'nin sadece bir yerde bulunan kendi hâşiyesini "minhu (منه)" rumuzuyla dipnotta verdik.

6- Lafzen veya manen iktibas edilen ibâreleri tırnak («...») içine aldık. Eğer iktibas içinde iktibas varsa («... "..." ...») formülünü kullandık.

7- Adı geçen şahısların vefât tarihlerini metin içinde parantez arasında verdik; tam adları ile biyografilerinin bulunduğu bazı ansiklopedik kaynakları ise dipnotta zikrettik.

8- **Eğimli Mehmed Rahmi Efendi**'nin şerhinden metnin izah ve tenkidine yönelik lüzumlu gördüğümüz ibareleri bazen aynen, bazen uyarlayarak dipnotta iktibas ettik.

9- Müellifin "Sonuç (Hâtime)"ta zikrettiği altı maddeyi ona tamamlamak için şârihin eklediği dört maddeyi de "Tezyîl (تذييل)" başlığı ile ve daha küçük puntolarla sona ekledik.

Sonuç

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin müzâkere esnâsında yazdığı bu risâlede, vaz' ilminin temel konuları, sade ve mantıkî teselsüle riâyet eden bir üslupla işlenmekte; mümkün olduğunca ayrıntılara ve tartışmalara girilmemekte; tartışmalı konular geldiğinde ise sadece temel görüşler zikredilerek ayrıntılar geniş kitaplara havâle etmektedir. Bu özellikleriyle risâle, günümüzde de vaz' ilmini öğrenmek isteyenlerin başlangıç seviyesinde okuyabilecekleri eserlerin başında gelmektedir.

Risâlenin Tahkikli Metni

رسالة معمولة في الوضع^(١)

(متن في الوضع للأكيني)^(٢)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نَحْمَدُكَ يَا مَنْ خَصَّ الْعَالَمِينَ بِمَعْرِفَةِ أَوْضَاعِ الْكَلِمَةِ وَالْكَلامِ، وَجَعَلَهُمْ
مُمْتَازًا^(٣) بِإِدْرَاكِ أَسْرَارِ «أَفْصَحِ الْكَلَامِ».

وَنُصَلِّي وَنُسَلِّمُ عَلَى صَاحِبِ لُؤَاءِ الشَّفَاعَةِ يَوْمَ الْقِيَامِ، مُحَمَّدِ الْمُتَوَطِّئِ
بِرِسَالَتِهِ وَضَعِ قَوَانِينِ الشَّرْعِ وَالْإِسْلَامِ، وَعَلَى آلِهِ الْأَبْرَارِ، وَصَحْبِهِ الْأَخْيَارِ.

وبعد:

فَيَقُولُ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ الْعَبْدِي، إِبْرَاهِيمُ بْنُ خَلِيلِ الْأَكِينِيِّ^(٤):

¹ (خ)، (ط).

² (م).

³ قال الشارح: (وَجَعَلَهُمْ مُمْتَازًا بِإِدْرَاكِ أَسْرَارِ «أَفْصَحِ الْكَلَامِ» هَكَذَا فِي النَّسْخِ، وَالصَّوَابُ: «مُمْتَازِينَ»، اللَّهُمَّ إِلَّا أَنْ يُقَالَ: «إِنَّهُ مِنْ قَبِيلِ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ﴾ [سورة المزمّل: ١٨/٧٣]»، فَافْهَمُوا. انظر: محمد رحمي الأكيني، العجالة الرَّحْمِيَّةُ فِي شَرْحِ الرِّسَالَةِ الْوَضْعِيَّةِ، إستانبول: مطبعة صفا وأنور، ١٣١١، ص ٥.

وقال بهامش هذه الصفحة: وعن المصنف سلمه الله: أَنَّ «الْجَعْلَ» ههنا تَضْيِيقِيٌّ، لَا إِبْدَاعِيٌّ، وَ«الْجَعْلُ التَّضْيِيقِيٌّ» مِنْ قَبِيلِ الْأَفْعَالِ النَّاقِصَةِ، وَالْمُطَابَقَةُ بَيْنَ اسْمِهَا وَخَبَرِهَا مُخْتَلَفٌ فِيهَا بَيْنَ النَّحْوَةِ وَعَلَى تَسْلِيمِ لَزُومِ الْمُطَابَقَةِ: فإِيرَادُ «مُمْتَازًا» مُفْرَدًا مَبْنِيًّا عَلَى كَوْنِ بِنَاءِ الْجُمُوعِ - سِوَاءَ كَانِ ظَاهِرًا أَوْ ضَمِيرًا - مَوْضُوعًا لِلْكَلِّ الْإِفْرَادِيِّ، لَا الْمَجْمُوعِيِّ. مَعَ أَنَّ فِي الْإِتْيَانِ بِصِيغَةِ الْإِفْرَادِ إِشَارَةٌ إِلَى «أَنَّ الْعُلَمَاءَ الْمُمْتَازِينَ جَمِيعَهُمْ مُمْتَازُونَ بِامْتِيَازٍ وَاحِدٍ، وَهُوَ: إِدْرَاكُ أَسْرَارِ «أَفْصَحِ الْكَلَامِ»، لَا «أَنَّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ مُمْتَازٌ بِامْتِيَازٍ عَلَى حِدَةٍ». وَاللَّهُ أَعْلَمُ. (منه)

⁴ (خ)، (ط): «الأكيني» بدل «الأكيني».

المقدمة

[مفهوم «الوضع» لغةً وعرفاً]

«الوضع»:

أ- في اللغة: جعل الشيء في حيزٍ مُعَيَّن.

ب- وفي العرف: [خ ٣] جعل شيءٍ بإزاء شيءٍ^(٢) بحيثُ متى فهم الأول فهم منه الثاني للعالم به.

ثم «الوضع العرفي» قسما:

١- لفظي،

٢- وعبر لفظي.

قال الشارح: (إبراهيم بن خليل الأكنيني) ... وقوله: «الأكنيني» صفة «إبراهيم» أو «خليل»، أي: المنسوب إلى بلدة «أكين» -بوژن «أمين»-، وهي قصبَة من مضافات ولاية خزيوت ذات ميناء وأشجار تجري من تحتها الفرات من الأنهار. والمُصنّف سلّمه الله قد كان نشأ من قويزة بجوار تلك القصبَة، ثم ارتحل في عُنفوان شبابه لأجل تحصيل العلوم إلى دار الخلافة، وكان تحصيله في جامع بايزيد ولي، وأخذ العلوم عن أساتذة وفته، ولزم مجلس أستاذه الشهير بـ«عمر لطفی أفندي البُدرومي» (ت ١٨٩٧/١٣١٤) الحائز رتبة «المشيخة الإسلامية» سابقاً، فتقدّم ما عنده من عزائيس العلوم ونفائيس الفنون، واستجاز منه، ثم اشتغل في الجامع المذكور بتدريس العلوم، لجمع من أرباب الفهوم، وكان قد كتب هذه الرسالة في أثناء المذاكرة. وهو وأستاذه المشاؤون إليه حين إذ سرّخنا هذه الرسالة كانا في الصّحة والحياة، سلّمهما الله تعالى، وأبقاهما على العافية، وحفظهما عن الأفات. انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ١٣.

1 (ش): «ثلاث» بدل «ثلاثة».

2 (ش): «لشيء» بدل «بإزاء شيء».

فَالأَوَّلُ -عند أهل العَرَبِيَّةِ- مُشْتَرِكٌ لَفْظِيٌّ بَيْنَ الْمَعْنِيَيْنِ^(١):

أحدهما: تَعْيِينُ اللَّفْظِ بِإِزَاءِ مَعْنَى لِيَدُلَّ عَلَيْهِ بِتَمْسِهِ.

وثانيهما: تَعْيِينُ اللَّفْظِ بِإِزَاءِ مَعْنَى لِيَدُلَّ عَلَيْهِ وَلَوْ بِمَعُونَةِ قَرِيْبَةٍ.

فَالنِّسْبَةُ بَيْنَهُمَا^(٢) «عُمُومٌ وَخُصُوصٌ مُطْلَقٌ»: فالأوَّلُ هو الأَخْصُ، وهو: الْمُتَبَادِرُ، الْفَارِقُ بَيْنَ الْحَقَائِقِ وَالْمَجَازَاتِ، الْمُعْتَبَرُ فِي الْإِصْطِلَاحَاتِ، مِنْ نَحْوِ «التَّرَادُفِ» و«الِاشْتِرَاكِ» و«الدَّلَالَاتِ».

[مَوْضُوعٌ «عِلْمُ الْوَضْعِ» وَغَايَتُهُ، وَتَعْرِيفُهُ بِاعْتِبَارِهِمَا]

ثُمَّ اغْلَمْ: أَنَّ لِكُلِّ فَنٍّ مَوْضُوعًا وَغَايَةً:

أ- فَمَوْضُوعُ «فَنِّ الْوَضْعِ»: هو^(٣) «الْوَضْعُ الْعُرْفِيُّ» الْمَعْرُوفُ أَنْفًا.

فَنَقُولُ بِاعْتِبَارِهِ:

هو: عِلْمٌ يُبْحَثُ فِيهِ عَنَ أَحْوَالِ «الْوَضْعِ الْعُرْفِيِّ» مِنْ حَيْثُ الْعُمُومُ وَالْخُصُوصُ، وَالشَّخْصِيَّةُ وَالتَّنَوُّعِيَّةُ.

ب- وَغَايَتُهُ: هو الْاِقْتِدَارُ التَّامُّ عَلَى:

١- تَمْيِيزِ [ط٣] «الْمَوْضُوعِ» عَن غَيْرِهِ،

¹ قال الشارح: (بين المعنيين) الأولى: «مَعْنِيَيْنِ» بالتنكير. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ١٧.

² قال الشارح: (فالنسبة بينهما) أي: «بَيْنَ الْمَعْنِيَيْنِ». تفریع على ما فهم من التَّعْرِيفَيْنِ. ولا يَخْفَى: «أَنَّ النِّسْبَةَ» مِنَ الْأُمُورِ التَّشْبِيْهِیَّةِ الَّتِي لَا تَكُونُ إِلَّا بَيْنَ شَيْئَيْنِ»، فقوله: «بينهما» صفةٌ جِيءَ بِهَا لِلتَّنْصِیْصِ وَالتَّعْمِیْمِ، فهو من قَبِيلِ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ﴾ [سورة الأنعام: ٣٨/٦؛ هود: ٦/١١]. كذا سَمِعَ مِنَ الْمُصَنِّفِ. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ١٨.

³ (ش): بدون «هو».

٢- وتَمَيِّزِ مَوْضُوعَاتِ «اللُّغَةِ» و«الصَّرْفِ» و«الْإِشْتِقَاقِ» [خ٤] و«النَّحْوِ»
وغير ذلك بَعْضِهَا عَنْ بَعْضٍ،

٣- وتَمَيِّزِ بَعْضِ الْأَقْسَامِ عَنْ بَعْضِ آخَرَ،

٤- وتَمَيِّزِ «أَمَارَاتِ الْحَقِيقَةِ» عَنْ «قَرَائِنِ الْمَجَازِ».

فَنَقُولُ بِاعْتِبَارِهِ:

هو: آلَةٌ قَانُونِيَّةٌ يَحْضُلُ بِهَا الْإِفْتِدَاؤُ عَلَى تَمَيِّزِ الْمَوْضُوعَاتِ عَنْ غَيْرِهَا،
[٧٤م] وَتَمَيِّزِ مَوْضُوعَاتِ اللَّغَةِ وَالصَّرْفِ وَالْإِشْتِقَاقِ وَالنَّحْوِ وَغَيْرِ ذَلِكَ بَعْضِهَا عَنْ
بَعْضٍ، وَتَمَيِّزِ الْأَمَارَاتِ عَنِ الْقَرَائِنِ.

تَذْنِيبٌ:

[أَرْكَانُ الْوَضْعِ]

وَالْوَضْعُ ثَلَاثَةٌ أَرْكَانٍ:

أ- «الْوَضْعُ»،

ب- و«الْمَوْضُوعُ»،

ج- و«الْمَوْضُوعُ لَهُ»،

وله أقسامٌ باعتبارِ كُلِّ رُكْنٍ مِنْهَا.

الْمَطْلَبُ الْأَوَّلُ:

فِي الرُّكْنِ الْأَوَّلِ [وَهُوَ: «الْوَضْعُ»]

[أَقْسَامُ «الْوَضْعِ» بِاعْتِبَارِ «الْوَضْعِ»]

فَأَقْسَامُهُ بِاعْتِبَارِهِ ^(١) أَرْبَعَةٌ:

¹ (ط): «باعتبار» بدل «باعتباره».

أ- لُعْرِي^(١)

ب- وُعْرَفِي^(٢)

ج- واضطِلَاجِي^(٣)

د- وُسْرَعِي^(٤)

¹ إن كان الوُضْعُ والتعيينُ من جهةِ «واضع اللُّغَةِ»، كَوَضْعِ «الصُّرْبِ» لـ«الإيلام»، و«الْقَتْلِ» لـ«إزالة الحياة»، و«الأسد» لـ«الحيوان المُفْتَرِسِ» إلى غير ذلك، فإنَّ أهلَ اللغةِ يَبْحَثُونَ عن أحوالِ المُفْرَدَاتِ من حيثِ جَوَاهِرِهَا وَمَوَادِّهَا، أي: عن أَوْضَاعِهَا الشَّخْصِيَّةِ. انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ٢٤-٢٥.

² إن كان الوُضْعُ والتعيينُ من جهةِ «أهلِ العُرْفِ» إذا لم يكونوا قَوْمًا مَحْضُوصِينَ، ويسمى: «عُرْفِيًّا عَامًّا» أيضًا، كَوَضْعِ أ-«الْحَادِثَةِ» لـ«المُصِيبَةِ»، ب- و«الدَّائِبَةِ» لـ«ذَوَاتِ القَوَائِمِ الأَرْبَعِ من الحيوان -أعني: الخَيْلُ، والبِغَالُ، والخَمِيرُ-». أ- فإنَّ «الْحَادِثَةَ» في أصلِ اللُّغَةِ: «ما حَدَثَ بَعْدَ أنْ لم يَكُنْ»، ثم نُقِلَ في العُرْفِ العَامِّ إلى المعنى الخاصِّ المذكورِ. ب- وكذا «الدَّائِبَةُ»، فإنَّها في اللغةِ: «المَاشِي على الأَرْضِ مطلقًا»، من «دَبَّ دَبِيبًا» إذا مَشَى، وبأبه: «ضَرَبَ»، وعليه قوله تعالى: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ إِلاَّ عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ [سورة هود: ١١/٦]، ثم نُقِلَتْ في العُرْفِ العَامِّ إلى هذا المعنى الخاصِّ. والتاءُ فيهما لِلنَّقْلِ، لا لِلتَأْنِيثِ. هذا ما عليه الأَكثَرُونَ. وقيل: «إنها تُطْلَقُ لـ«الْفَرَسِ» خَاصَّةً». انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ٢٥.

³ إن كان الوُضْعُ والتعيينُ من جهةِ «أهلِ العُرْفِ» إذا كانوا قَوْمًا مَحْضُوصِينَ، كأربابِ الصِّنَاعَاتِ مِنَ الصُّرْفِيِّينَ وَالتَّخَوِّيِّينَ وغيرهم، ويُسمى: «عُرْفِيًّا خَاصًّا» أيضًا، ك: أ- وَضْعِ لفظِ «المَاضِي» و«المُضَارِعِ» لِلْمَفْعَلَيْنِ المَحْضُوصِينَ، ب- وَضْعِ «المُبْتَدَأِ» و«الخَبَرِ» لِلأَسْمَيْنِ المَعْلُومَيْنِ، ج- وَضْعِ «الحَقِيقَةِ» و«المَجَازِ» لِمَعْنِيَّتَيْهِمَا المَعهودَيْنِ، وهكذا. انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ٢٥.

⁴ إن كان الوُضْعُ والتعيينُ من جهةِ «أهلِ الشُّرْعِ». وَخَصُّوه بِالذِّكْرِ -مع دُخُولِهِ في «الأُضْطِلَاجِيَّةِ»- إظهارًا لِمَزِيدِ شَرَفِهِ، إذ «الشَّرِيعَةُ»: وَضْعُ إلهِيٍّ سَائِقٍ لِدَوِي العُقُولِ باختيارِهِمُ المَحْمُودِ إلى ما هو خَيْرٌ بالذاتِ. واعْلَم: أنَّ «أهلِ الشُّرْعِ» -بمعنى واضِعِهِ- هو اللهُ تعالى أو النَّبِيُّ عليه السلام، وَيُسَمَّى المُتَمَسِّبُونَ بِالشَّرِيعَةِ المُتَسَبِّبِينَ إليها أيضًا «أهلِ الشُّرْعِ». هذا، و«الْوَضْعُ الشُّرْعِيُّ» كَوَضْعِ الأَلْفَاطِ الشُّرْعِيَّةِ، مثلُ: أ- «الصَّلَاةِ»، ب- و«الرِّكَاعَةِ»، ج- و«الحَجِّ»، د- و«الصُّومِ» وغيرها، فإنَّ الشَّارِعَ وَضَع: أ- اللَّفْظَ الأوَّلَ لـ«الأَرْكَانِ المَعْلُومَةِ»، ب- والثَّانِي لـ«الإِعْطَاءِ رُبْعَ عَشْرٍ الأُمُوالِ لِلْفَقِيرِ»، ج- والثَّالِثَ لـ«قَضْدِ البَيْتِ لِلزِّيَارَةِ»، د-

[الاختلاف في «واضع الألفاظ اللغوية»]

ثم اعلم: أنه اختلف في «واضع الألفاظ اللغوية»^(١)،

فذهب:

أ- إلى: «أنه هو الله تعالى^(٢) وُحْدَهُ» الشيخ أبو الحسن^(٣) الأشعري (ت ٣٢٤/٩٣٥-٣٦) رَحِمَهُ اللهُ^(٤)،

ب- وإلى: «أنه البشُرُ وُحْدَهُ» أبو هاشم (ت ٣٢١/٩٣٣)^(١) من رؤساء
المُعْتَرِلة،

والرابع له «الإسالكُ المخصوص» انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ٢٥.
انظر لمزيد من التفصيل في أقوال العلماء في واضع الألفاظ اللغوية (منشأ اللغات): أ- ابن
جني، أبو الفتح عثمان بن جني الموصلي البغدادي (ت ٣٩٢/١٠٠٢)، الخصائص، نشره:
محمد علي النجار، ط ١، بيروت: عالم الكتب، ٢٠٠٦: ١٤٢٧، ص ٧٢-٧٧؛ ب- فخر الدين
الرازي، أبو عبد الله (أبو الفضل) فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين الرازي (ت
٦٠٦/١٢١٠)، المحصول في علم أصول الفقه، نشره: طه جابر فياض العلواني، بيروت:
مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج ١، ص ١٨١-١٩٢؛ ج- السيوطي، أبو الفضل جلال الدين
عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد الحضيري السيوطي الشافعي (ت ٩١١/١٥٠٥)، المزهر
في علوم اللغة وأنواعها، نشره: فؤاد علي منصور، ط ١، بيروت: دار الكتب العلمية،
١٤١٨/١٩٩٨، ج ١، ص ١٢-٣٢.

(خ)، (ط)، (م): بدون «تعالى».

(خ)، (ط): «حَسَنٌ» بدل «الْحَسَنِ».

الشيخ أبو الحسن الأشعري: أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بَشْرٍ إسحاق بن سالم
الأشعري البصري (ت ٣٢٤/٩٣٥-٣٦). مؤسس مذهب الأشاعرة. انظر: خير الدين الزركلي،
الأعلام، ط ١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج ٤، ص ٢٦٣؛ عمر رضا كحالة، معجم
المؤلفين، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج ٢، ص ٤٠٥.

(ش): بدون «رحمه الله».

أبو هاشم: أبو هاشم عبد السلام بن محمد بن عبد الوهاب الجبائي (ت ٣٢١/٩٣٣). من
شيوخ المعتزلة، وإليه تُنسب الفرقة الهاشمية / البُهْشَمِيَّةُ من المعتزلة. الزركلي، الأعلام، ج ٤،
ص ٧؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٢، ص ١٥٠.

ج- وإلى: «أنه هو الله تعالى فيما يتوقف عليه تعريف "الوضع" والاضطلاح»، وما^(١) سواه على الإحتمال» [خه] الأستاذ^(٢) أبو إسحاق الإسفرائيني (ت ١٨/٤/١٠٢٧)^(٣)،

د- وإلى: «التوقف بين الثلاثة» القاضي أبو بكر الباقلاني (ت ١٠١٣/٤٠٣)^(٤).

المطلب الثاني:

في الركن الثاني [وهو: «الموضوع» أي: اللفظ]

[أقسام «الوضع» باعتبار «الموضوع»]

فأقسامه باعتباره اثنان:

[أ- شخصي،

ب- نوعي.]

أ- شخصي:

وهو: تعيين اللفظ الملحوظ بخصوصه لمعنى كلي أو جزئي.

1 (ش): «وفيما» بدل «وما».

2 (خ)، (ط)، (م): «الأستاذ» بدل «الأستاذ».

3 الأستاذ أبو إسحاق الإسفرائيني: أبو إسحاق ركن الدين إبراهيم بن محمد بن إبراهيم بن مهران الإسفرائيني (ت ١٨/٤/١٠٢٧). الفقيه الشافعي، المتكلم، الأصولي. الزركلي، الأعلام، ج ١، ص ٦١؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ١، ص ٥٦-٥٧.

4 القاضي أبو بكر الباقلاني: أبو بكر محمد بن الطيب بن محمد بن جعفر البصري الباقلاني (ت ١٠١٣/٤٠٣). الزركلي، الأعلام، ج ٦، ص ١٧٦؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ٣٧٣.

وأقسامه من حيث خصوص المعنى الموضوع له وعمومه، وخصوص
آلة ملاحظته وعمومه^(١) - على ما يقتضيه التقسيم العقلي ابتداءً - أربعة:

[الأول: وضع خاص لموضوع له خاص،

والثاني: وضع عام لموضوع له خاص،

والثالث: وضع عام لموضوع له عام،

والرابع: وضع خاص لموضوع له عام.]

الأول: وضع خاص لموضوع له خاص

وذلك بأن:

أ- يعقل الواضع معنىً معيناً بتعيين خارجي بخصوصه^(٢) أو بمفهوم كلي
مُنحصِر فيه في الخارج^(٣)،

ب- ثم يعين لفظاً مخصوصاً بإزاء ذلك المعنى.

كوضع «الأعلام الشخصية».

أو:

أ- [يعقل الواضع معنىً معيناً [بتعيين^(٤) ذهني بنفسه،

¹ قال الشارح: أي: «الآلة»، فالظاهر: «عمومها». انظر: محمد رحمي الأيني، العجالة الرحمية، ص ٢٩.

² كما إذا تعقل الواضع معنى لفظ «زَيْدٍ» بخصوصه وشخصه، ووضع له هذا اللفظ. انظر: محمد رحمي الأيني، العجالة الرحمية، ص ٣٠.

³ كأن يتعقل الأب ابنة الغائب عنه بـ«أنه ابن كذا، في بلدة كذا، من امرأة كذا»، ويضع له اسماً كـ«أحمد» و«محمد»، فإن هذا المفهوم وإن كان كلياً مُحتمِلاً للكثرة بحسب العقل، لكنّه مُنحصِرٌ في الخارج في شخص واحد. انظر: محمد رحمي الأيني، العجالة الرحمية، ص ٣٠-٣١.

⁴ (ش): «بتعيين» بدل «بتعيين».

ب- ثم يُعَيِّن من حيث التَّعْيِينُ^(١) لَفْظًا مَحْضُوصًا بِإِزَاءِ ذَلِكَ الْمَعْنَى.

كَوْضْع:

١- «الْأَعْلَامُ الْجِنْسِيَّةُ»^(٢)،

٢- «أَسْمَاءُ الْعَدَدِ»^(٣).

(خ)، (ش): «التَّعْيِينُ» بدل «التَّعْيِينُ».

قال الشارح: (كوضع الأعلام الجنسية) بإزاء الأجناس والحقائق المُعَيَّنَةِ بالتَّعْيِينِ الذَّهْنِي، فإنَّ لفظاً «أُسَامَةً» مثلاً إذا أُريدَ وَضْعُهُ: أ- يَلَاخِظُ الجِنْسُ المُعَيَّنُ وَالْمَاهِيَّةُ المَعْلُومَةُ من «الْحَيَوَانَ الْمُفْتَرَسِ»-الذي هو حَقِيقَةُ الأَسَدِ- بِعَيْنِهِ بِحَسَبِ الذَّهْنِ من «كُونِهِ مُتَمَيِّزًا عن غيره بِجِنْسِهِ وَحَقِيقَتِهِ، وَمَعْلُومًا عند عَقْلِ السَّامِعِ بِعَيْنِهِ»، ب- ثم يُوضَعُ لَفْظُهَا المُلْحُوظُ بِخُصُوصِهِ بِإِزَاءِ هَذَا المَعْنَى. ف«عَلِمَ الجِنْسِ» داخلٌ في هَذَا القِسْمِ من الوَضْعِ، كما اخْتَارَهُ المُصَنِّفُ، لَكِنْ في «بَعْضِ الحَوَاشِي»: «أَنَّ "الأَعْلَامَ الجِنْسِيَّةَ" وإنْ كَانَتْ كَلِمَةً داخلَةً تحتَ هَذَا الوَضْعِ لِخُصُوصِ أَوْضَاعِهَا على مَا قالُوا، إلا أَنَّهُ لا يَكُونُ مدلولُهَا جُزْئِيًّا حَقِيقَةً كـ"الأَعْلَامِ الشَّخْصِيَّةِ"، ولذا لم يَذْكَرْهَا بَعْضُهُم في التَّمثِيلِ». انظر لهذا ولِمزيد من التَّفصِيلِ في «اسم الجِنْسِ» و«عَلِمَ الجِنْسِ»: محمد رَحِمِي الأَكْبِينِي، العِجَالَةُ الرَّحْمِيَّةُ، ص ٣١-٣٢، ٤١-٤٢؛ عبد الغني الدقْر، معجم القواعد العربية في النحو والصرف، ط ٢، دمشق: دار القلم، ١٤١٤/١٩٩٣، ص ٤٠، ٣٢٦-٣٢٧.

قال الشارح: (و) كَوْضْعُ (أَسْمَاءِ العَدَدِ) بِإِزَاءِ الكَوْنِيَّاتِ المُعَيَّنَةِ بِتَّعْيِينِ خَارِجِيٍّ اغْتِبَارِيٍّ. فهو عَطْفٌ على قَوْلِهِ: «الأَعْلَامُ الشَّخْصِيَّةُ»، لا على «الأَعْلَامِ الجِنْسِيَّةِ»، كما لا يَخْفَى على أَهْلِ الذَّرَايَةِ. انظر: محمد رَحِمِي الأَكْبِينِي، العِجَالَةُ الرَّحْمِيَّةُ، ص ٣٢.

وقال بهامش هذه الصفحة: واعْلَم: أَنَّ ما اخْتَرْنَا شَرْحَهُ من عبارة «الْمَتْنِ» هي التي وَجَدْتِ في النُّسخِ المطبوعَةِ المُتَشَبِّهَةِ. وقد كانت النسخة المكتوبة بِحَطِّ المُصَنِّفِ رَحِمَهُ اللهُ هَكَذَا: «وذلك بأنَّ يُعْقَلِ الواضِعُ مَعْنَى مُعَيَّنًا بِتَّعْيِينِ خَارِجِيٍّ -سواءً كان حَقِيقَةً أو اغْتِبَارِيًّا- بِخُصُوصِهِ أو بِمَفْهُومِ كَلِمَةٍ مُنْخَصِرٍ فِيهِ في الخَارِجِ، ثم يُعَيِّنُ لَفْظًا مَحْضُوصًا بِإِزَاءِ ذَلِكَ المَعْنَى، كَوْضْعُ "الأَعْلَامِ الشَّخْصِيَّةِ"، و"أَسْمَاءِ العَدَدِ" (...). أه. وَوَجْهُ اخْتِلافِ النُّسخِ وَالتَّرْدُّدِ من المُصَنِّفِ في هَذَا المَقَامِ إِنَّمَا نَسَأً: أ- من كَلَامِ طاشكُورِي زَادَهُ في «رِسَالَةِ الخَاصِّ وَالْعَامِّ»، حَيْثُ قال فِيهَا: «إِنَّ "التَّعْيِينَ": ١- إما خَارِجِيٍّ حَقِيقِيٍّ، كما في "زَيْدٌ" و"عَمْرُو"، ٢- أو خَارِجِيٍّ اغْتِبَارِيٍّ، كالأَعْدَادِ، فإنَّ "المِائَةَ" مثلاً لها تَعْيِينٌ خَارِجِيٍّ حاصِلٌ من اعتبارِ «الاجتماعِ الخَاصِّ بَيْنَ الأَحَادِ المُعْتَبَرَةِ فِيهَا»، وَيُعْبَرُ عَنْهُ بِ"الكَثْرَةِ المُحْضُورَةِ"، ب- ومن كَلَامِ بَعْضِ المُضَلَّاءِ،

والثاني: وَضِعَ عَامٌّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ

وذلك بأن:

أ- يَفْعَلُ الواضِعُ الْجُزْئِيَّاتِ الْمُتَعَدِّدَةَ⁽¹⁾ بِمَفْهُومٍ كَلْبِيِّ شَامِلٍ لَهَا تَعَقُّلاً
إِجْمَالِيًّا،

ب- ثم يُعَيِّنُ بهذه المَلاَحَظَةِ [خ] الإِجْمَالِيَّةِ لَفْظًا مَخْصُوصًا بِإِزَاءِ كُلِّ
وَاحِدٍ مِنْ تِلْكَ الْجُزْئِيَّاتِ بِخُصُوصِهِ⁽²⁾ دَفْعَةً⁽³⁾.

كَوْضِع:

١- «المُضْمَرَاتِ»،

٢- «المَوْضُوعَاتِ»،

٣- «أَسْمَاءِ الإِشَارَاتِ»،

٤- «أَسْمَاءِ الأَفْعَالِ»،

٥- «الْحُرُوفِ»،

٦- و«بَعْضِ الطُّرُوفِ» مِمَّا يَتَضَمَّنُ مَعْنَى الحَرْفِ.

فإِطْلَاقُهَا: أ- على تِلْكَ الْجُزْئِيَّاتِ المَخْصُوصَةِ: حَقِيقَةً، ب- وعلى ذَلِكَ
المَفْهُومِ الكَلْبِيِّ: مَجَازًا. فلهذا الوُجْهَ أَمَكَنَ تَعَدُّدُ مَعَانِي لَفْظٍ وَاحِدٍ مِنْ غَيْرِ اشْتِرَاكِ.

حيث قال: «لا وجود للأُمُور الإِغْتِبَارِيَّةِ فِي الخَارِجِ»، فعلى هذا يكون قوله: «وأسماء العدد»
عطفًا على «الأعلام الجنسية»، لكنَّ المُخْتَارَ والرَّاجِحَ عِنْدَ المُصَنِّفِ هو الأوَّل، أعني كَوْنُ
التَّعْيِينِ فِيهَا خَارِجِيًّا إِغْتِبَارِيًّا لِتَعَلُّقِهِ بِالْمَعْدُودِ الخَارِجِيِّ. فَتَدَبَّرْ. وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِحَقِيقَةِ المَرَامِ. (منه)
قال الشارح: الأوَّلَى التَّنكِيرُ. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٣٣.

١ (خ): بدون «بخصوصه».

٢ (ط): «دفعته بخصوصه» بدل «بخصوصه دفعته».

هذا^(١) عند المتأخرين^(٢)، واختاره السيد (ت ١٤١٣/٨١٦)^(٣) قدس سره.

وأما عند المتقدمين^(٤): فالمذكورات [ط] موضوعة لتفيس ذلك المفهوم الكلي على طريق «وضع عام لموضوع له عام» بشرط أن تستعمل^(٥) في كل من جزئياته.

واختاره التفتازاني^(٦) (ت ١٣٩٠/٧٩٢)^(٧).

فالحقيق بالقبول: رأي المتأخرين، لما أنه يلزم على رأي المتقدمين أن يكون ما هو من هذا القبيل مجازات لا حقائق لها، إذ لم يستعمل فيما وضع له من

1 (ش): «وهذا» بدل «هذا».

2 كالقاضي عضد الدين الإيجي (ت ١٣٥٥/٧٥٦). انظر: محمد رحمي الأيني، العجالة الرحمية، ص ٣٧. وهو: أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي. عالم مشارك في العلوم العقلية والأصليين والمعاني والبيان والنحو والفقهاء وعلم الكلام. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٣، ص ٢٩٥؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٢، ص ٧٦.

3 السيد: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (ت ١٤١٣/٨١٦). عالم، حكيم، مشارك في أنواع من العلوم. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٥، ص ٧؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٢، ص ٥١٥.

4 قال الشارح: (وأما عند المتقدمين) وهم: أ- أكثر المحققين، منهم: الكاتبي، ب- وأكثر النحويين، كنجم الأئمة الرضي. انظر: محمد رحمي الأيني، العجالة الرحمية، ص ٣٨. أ- والكاتبي هو: أبو الحسن نجم الدين ذبيزان علي بن عمر بن علي الكاتبي القزويني (ت ١٢٧٧/٦٧٥). حكيم، منطقي. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٤، ص ٣١٥-٣١٦؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٢، ص ٤٨١. ب- ونجم الأئمة الرضي هو: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأسترآبادي (ت نحو ١٢٨٧/٦٨٦). صرفي، نحوي، متكلم، منطقي. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٦، ص ٨٦؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ٢١٣-٢١٤.

5 (خ)، (ط)، (م): «يستعمل» بدل «تستعمل».

6 (ط): «التفتازاني» بدل «التفتازاني».

7 التفتازاني: سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني (ت ١٣٩٠/٧٩٢). عالم مشارك في النحو والتصريف والمعاني والبيان والفقهاء والأصليين والمنطق وغير ذلك. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٧، ص ٢١٩؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ٨٤٩.

ذلك الْمَفْهُومِ الْكُلِّيِّ، وَاللَّازِمُ بَاطِلٌ، وَإِلَّا: لَمَا صَحَّ اخْتِلَافُ أَيْمَةِ اللَّغَةِ فِي عَدَمِ اسْتِلْزَامِ الْمَعْجَازِ الْحَقِيقَةِ^(١).

والثالث: وَضَعُ عَامِّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ [م ٧٥] عَامِّ

وذلك بأن:

أ- يُعْقَلُ الْوَاضِعُ مَعْنَى كُلِّيًّا بِنَفْسِهِ [خ ٧] أَوْ بِمَا يُسَاوِيهِ،

ب- ثُمَّ يُعَيَّنُ لَفْظًا مَخْصُوصًا بِإِزَاءِ ذَلِكَ الْكُلِّيِّ.

كوضع:

١- «الْأَسْمَاءِ الْأَجْنَاسِ»،

٢- و«الْمُضَادِرِ»،

٣- و«مَوَادِّ الْأَفْعَالِ»،

٤- و«الْمُسْتَقَاتِ»،

٥- و«أَسْمَاءِ الْمُضَادِرِ».

والرابع: وَضَعُ خَاصِّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامِّ

بأن يُعْقَلُ مَعْنَى كُلِّيًّا بِخُصُوصِيَّةِ بَعْضِ أَفْرَادِهِ.

وهذا الْقِسْمُ مِمَّا لَا وُجُودَ لَهُ، بَلْ: حَكَمُوا بِاسْتِحَالَتِهِ، لِأَنَّ الْخُصُوصِيَّاتِ

لَا يُعْقَلُ كَوْنُهَا مِرَاةً لِمَلَا حِظَةَ كُلِّيَّاتِهَا، بِخِلَافِ الْعَكْسِ.

ب- وَنَوْعِيٌّ:

وهو: تَعْيِينُ اللَّفْظِ الْمَلْحُوظِ بِعُمُومِهِ لِمَعْنَى كُلِّيٍّ أَوْ جُزْئِيٍّ.

¹ انظر لمزيد من التفصيل في هذا الاختلاف: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٤٠ -

وَتَوْضِيحُ ذَلِكَ: بِأَنَّ:

أ- يَلَاحِظُ الْوَاضِعُ هَيْئَاتٍ^(١) غَيْرَ مَعْدُودَةٍ إِجْمَالًا -إِفْرَادِيَّةً كَانَتْ أَوْ تَرْكِيبِيَّةً- بِأَمْرِ عَامٍّ لَهَا،

ب- وَيُلَاحِظُ^(٢) مَعْنَى جُزْئِيًّا أَوْ كُلِّيًّا،

ج- ثُمَّ يُعَيِّنُ: ١- مَا يَصْدُقُ عَلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرُ الْعَامُّ مِنْ تِلْكَ الْهَيْئَاتِ أَوَّلًا وَبِالذَّاتِ، ٢- وَالْأَمْرَ الْعَامَّ ثَانِيًا وَبِالْعَرَضِ، لِذَلِكَ الْمَعْنَى^(٣) الْجُزْئِيَّ أَوْ الْكُلِّيَّ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ^(٤): «كُلُّ لَفْظٍ بِصِفَةِ كَذَا: عَيْتُهُ لِلدَّلَالَةِ بِنَفْسِهِ عَلَى كَذَا».

وَمَنْ يَخْذِفُ^(٥) مِنْ هَذَا الْحُكْمِ قَيْدَ «بِنَفْسِهِ» يَكُونُ عِنْدَهُ فِي الْمَجَازِ «وَضَعُ نَوْعِيٍّ» بِمَعْنَى الْأَعْمِّ كَمَا سَبَقَ، [خ ٨] وَهُوَ أَنْ يَقُولَ الْوَاضِعُ: «كُلُّ لَفْظٍ مُعَيَّنٍ لِلدَّلَالَةِ بِنَفْسِهِ عَلَى مَعْنَى -سِوَاءٍ كَانَ تَعْيِينُهُ بِوَضْعِ شَخْصِيٍّ أَوْ نَوْعِيٍّ بِمَعْنَى الْأَخْصِ-: فَهُوَ عِنْدَ تَحَقُّقِ الْقَرِينَةِ الْمَانِعَةِ عَنْ إِرَادَةِ ذَلِكَ الْمَعْنَى مُتَعَيِّنٌ لِمَا يَتَعَلَّقُ بِذَلِكَ الْمَعْنَى تَعَلُّقًا مَخْصُوصًا، وَذَلِكَ عَلَيْهِ -بِمَعْنَى "أَنَّهُ يُفْهَمُ مِنْهُ بِوَسْطَةِ الْقَرِينَةِ،

١ (خ): «هيئاتا» بدل «هيئات».

٢ (ش): «وَأَنْ يَلَاحِظَ» بدل «ويلاحظ».

٣ (خ)، (م)، (ش): بدون «المعنى».

٤ قال الشارح: «بِكَأَنَّ قَالَ» ... ثُمَّ إِنَّ الْكَافَ فِي قَوْلِهِ: «بِكَأَنَّ» اسْمٌ بِمَعْنَى «الْمِثْلُ» بِقَرِينَةٍ دَخُولِ الْبَاءِ عَلَيْهِ -كَمَا فِي قَوْلِهِ [أَيْ: قَوْلِ الْعَجَّاجِ]: «[بِيضٌ ثَلَاثٌ كَبْعَاجِ جُمٌ] // يَضْحَكُنْ عَنْ كَالْبُرْدِ الْمُنْهَمَ»-، أَيْ: «بِمِثْلِ أَنْ قَالَ حِينَ الْوَضْعِ هَذَا الْقَوْلَ الْإِجْمَالِيَّ». وَفِيهِ: أَنْ دَخَلَ الْجَارِ عَلَى الْجَارِ خَاصًّا بِالضَّرُورَةِ، فَلَا يُقَالُ: «مَرَزْتُ بِكَالْأَسَدِ». قَالَ الشَّاطِبِيُّ. فَالظَّاهِرُ: إِسْقَاطُ أَحَدِ الْجَارَيْنِ. انظر: محمد رحمي الأكييني، العجالة الرحمية، ص ٤٧. وانظر لمزيد من التفصيل في «الكاف الاسميّة الجارّة»: ابن هشام، أبو عبد الله جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد الأنصاريّ (ت ١٣٦٠/٧٦١)، مُعْنَى اللَّيْبِ عَنْ كُتُبِ الْأَعْرَابِ، نشره: حسن حمد، ط ٢، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٥/١٤٢٦، ج ١، ص ٣٦١-٣٦٣.

٥ كالفتازاني. انظر: محمد رحمي الأكييني، العجالة الرحمية، ص ٤٧.

لا بواسطة هذا التعيين -»، فَوْضِعَ الْأَلْفَاظِ الْمَجَازِيَّةِ لِمَعَانِيهَا⁽¹⁾ الْمَجَازِيَّةِ مِنْ قَبِيلِ «وَضِعَ عَامٌ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ».

وفي الكِنَايَةِ مَذْهَبَانِ:

أحدهما: أَنَّهَا مُسْتَعْمَلَةٌ فِي الْمَعْنَى الْمَوْضُوعِ لَهُ مَعَ عَدَمِ كَوْنِهِ مَنَاطًا لِلتَّنْفِي وَالْإثْبَاتِ، فَيَكُونُ وَضْعُهَا وَضْعَ الْحَقِيقَةِ.

والآخَرُ: أَنَّهَا مُسْتَعْمَلَةٌ فِي غَيْرِهِ، فَيَكُونُ وَضْعُهَا كَوْضِعَ الْمَجَازِ، إِلَّا أَنَّهُ يُخَذَفُ فَيُنَدَى «الْمَانِعَةَ» عَنِ الْقَاعِدَةِ.

وأقسامُ «الْوَضْعِ التَّوَعِي» أَيْضًا أَرْبَعَةٌ مِنَ الْحَيْثِيَّةِ⁽²⁾ الْمَذْكُورَةِ فِي «الشَّخْصِيَّةِ»:

[الأول: وَضِعَ خَاصٌّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ،

والثاني: وَضِعَ عَامٌ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ،

والثالث: وَضِعَ عَامٌ لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامٌ،

والرابع: وَضِعَ خَاصٌّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامٌ.]

الأول: وَضِعَ خَاصٌّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ

وذلك بأن:

أ- يُلَاحِظُ الْوَأَضِعُ هَيْئَاتٍ⁽³⁾ غَيْرَ مَعْدُودَةٍ إِجْمَالًا بِأَمْرِ عَامٍ لَهَا،

ب- وَيُلَاحِظُ مَعْنَى مُعَيَّنًا، [طه]

ج- ثُمَّ يُعَيِّنُ كُلًّا مِنْ تِلْكَ [خ ٩] الْهَيْئَاتِ بِإِزَاءِ ذَلِكَ الْمَعْنَى.

1 (خ)، (ط): «لمعانيه» بدل «لمعانيها».

2 (خ): «حيثية» بدل «الحيثية».

3 (خ): «هيئاتا» بدل «هيئات».

١- كَوْضِعِ «الْأَوْزَانِ» بِإِزَاءِ «الْمَوَازِينِ»^(١)

بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا يَطْرَأُ عَلَى تَرْكِيبِ "ف ع ل" مِنَ الْهَيْئَاتِ الْمُمْكِنَةِ الطَّرِيَانِ - مِثْلَ "فَعَلٍ" وَ"يَفْعَلُ"^(٢) وَغَيْرَهُمَا -: فَعَيْتُهُ لِنَوْعِ مَا يُوزَنُ بِهِ مِنَ الصِّيغِ الْمَخْصُوصَةِ»، فَوَضَعَ كُلًّا مِنْ أَفْرَادِ مَا يَطْرَأُ فِي ضَمَنِ هَذَا الْعُنْوَانِ عَلَمًا لِنَوْعِ مَا يُوزَنُ بِهِ مِنَ الصِّيغِ الْمَخْصُوصَةِ.

ف:

(أ) إِنْ اُعْتَبِرَ تَعَدُّدُ الْهَيْئَةِ بِاعْتِبَارِ الْمَادَّةِ: فَالْمَوْضُوعُ لَهُ كَلْبِي مُعَيَّنٌ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مُعَيَّنٌ، فَالْأَوْزَانُ مِنْ قَبِيلِ «أَعْلَامِ الْأَجْنَاسِ»، أَي: الْأَنْوَاعِ،
(ب) وَإِلَّا: فَهِيَ مِنْ قَبِيلِ «أَعْلَامِ الْأَشْخَاصِ».

فَعَلَى^(٣) الْأَوَّلِ يَكُونُ التَّعْبِيرُ فِي طَرَفِ الْمَوْضُوعِ لَهُ [٧٦م] بِلَفْظِ «النَّوْعِ»،
وَعَلَى الثَّانِي بَغَيْرِ لَفْظِ «النَّوْعِ».
وَالْأَوَّلُ هُوَ الْمَشْهُورُ.

٢- وَمِنْ هَذَا الْقَبِيلِ^(٤) وَضِعَ «تَثْنِيَةِ الْأَعْلَامِ» عِنْدَ مُثَبِّتِهَا^(٥).

1 في جميع النسخ: «الْمَوَازِينِ» بدل «الْمَوَازِينِ».

2 (م)، (ش): «فعل - يفعل» بدل «فعل» و«يفعل».

3 (ش): «وعلى» بدل «فعلي».

4 قال الشارح: (ومن هذا القبيل) ... وَمِمَّا يَجِبُ أَنْ يُحْفَظَ: «أَنَّ كَوْنَ وَضِعِ الْمُثَنَّى مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ إِنَّمَا هُوَ فِي "مُثَنَّى الْأَعْلَامِ" مِنْ بَيْنِ الْمَعَارِفِ». وَأَمَّا مُثَنَّى سَائِرِ الْمَعَارِفِ - مِثْلَ تَثْنِيَةِ "الْمُضْمَرَاتِ" وَ"الْمَوْضُوعَاتِ" وَ"أَسْمَاءِ الْإِشَارَاتِ" - فَهِيَ مَوْضُوعَةٌ كَمُفْرَدِهَا بـ «وَضِعَ عَامٍ لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ» مِنْ «الشَّخْصِيَّةِ». كَذَا سَمِعْتُ مِنَ الْمُصَنِّفِ نَقْلًا عَنْ «الْعَافِيَةِ سُرْحِ الْكَافِيَةِ». هَذَا فَلْيُرَاجَعْ. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٥٣.

5 (خ)، (ط): «مُثَبِّتِهَا» بدل «مُثَبِّتِهَا».

والثاني: وَضَعَ عَامًّا لِمَوْضُوعٍ لَهُ خَاصٌّ

وذلك بأن:

أ- يُلَاحِظُ الْوَأَضِعُ هَيْئَاتٍ^(١) غَيْرَ مَعْدُودَةٍ إِجْمَالًا بِأَمْرِ عَامٍّ لَهَا،

ب- وَيُلَاحِظُ مَعَانِيَّ جُزْئِيَّةً غَيْرَ مَعْدُودَةٍ بِعُنْوَانٍ كُلِّيٍّ شَامِلٍ لِكُلِّ مِنْهَا،

ج- ثُمَّ يُعَيِّنُ كَلًّا مِنَ الْأَوْلَى بِإِزَاءِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الثَّانِيَةِ [خ ١٠] عَلَى «انْقِسَامِ الْأَحَادِ إِلَى^(٢) الْأَحَادِ^(٣)» بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ.

١- كَوَضَعَ «عَامَّةَ الْأَفْعَالِ»،

مَثَلًا: إِنَّ «الْفِعْلَ الْمَاضِيَّ» مَوْضُوعٌ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "فَعَلٌ": فَعَيْتُهُ لِنِسْبَةِ مَذْلُولٍ مَصْدَرِهِ إِلَى فَاعِلٍ مُعَيَّنٍ فِي الزَّمَانِ الْمَاضِيَّ».

فِيهِذَا وَضِعَ «ضَرَبَ» لِنِسْبِ حَدَثِ الضَّرْبِ إِلَى فَوَاعِلِ مُعَيَّنَةٍ غَيْرِ مَحْضُورَةٍ، كَمَا فِي «ضَرَبَ زَيْدًا»، و«ضَرَبَ عَمْرًا»، و«ضَرَبَ بَكْرًا»، ... وَهَكَذَا؛ وَوَضِعَ «قَتَلَ» لِنِسْبِ حَدَثِ الْقَتْلِ إِلَى تِلْكَ الْفَوَاعِلِ، كَمَا فِي «قَتَلَ زَيْدًا»، و«قَتَلَ عَمْرًا»، و«قَتَلَ بَشْرًا»، و«قَتَلَ خَالِدًا»، ... وَهَكَذَا إِلَى مَا لَا نِهَآيَةَ لَهُ^(٤).

هَذَا عَلَى مَا هُوَ الْمُحْتَارُ عِنْدَ الْمُحَقِّقِينَ مِنْ: «أَنَّ صِيغَةَ "الْأَفْعَالِ" مَوْضُوعَةٌ لِلنِّسْبَةِ إِلَى فَاعِلٍ مُعَيَّنٍ^(٥)».

1 (خ): «هَيْئَاتًا» بَدَلَ «هَيْئَاتٍ».

2 (ش): «عَلَى» بَدَلَ «إِلَى».

3 (م): بِدُونِ «إِلَى الْأَحَادِ».

4 (خ): (ط): بِدُونِ «لَهُ».

5 قَالَ الشَّارِحُ: (مَوْضُوعَةٌ لِلنِّسْبَةِ إِلَى فَاعِلٍ مُعَيَّنٍ) الظَّاهِرُ: (لِلنِّسْبِ إِلَى فَوَاعِلِ مُعَيَّنَةٍ) بِصِيغَةِ

الْجَمْعِ. انظُرْ: مُحَمَّدٌ رَحِمِي الْأَكِينِي، الْعِجَالَةُ الرَّحْمِيَّةُ، ص ٥٥.

وأما على ما هو رأيي^(١) الجُمهور من «أنها مَوْضُوعَةٌ لِلنِّسْبَةِ إِلَى فَاعِلٍ
مَا»: فَمَا وُضِعَ لَهُ كُلُّ مِنَ الْأَفْعَالِ مَعْنَى كَلْبِي، فَيَكُونُ حَيْثُذِ مِنْ قَبِيلِ «وَضِعَ عَامٌ
لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامٌ»، كما أَنَّ وَضَعَهُ لِلزَّمَانِ كَذَلِكَ^(٢).

٢- وَكَوَضِعِ «الْمُرَكَّبَاتِ النَّائِمَةِ»،

فإنَّهَا مَوْضُوعَةٌ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةِ "زَيْدٌ فَاعِلٌ": فَعَيَّنْتُهُ لِكُلِّ
إِسْنَادِ الْمُسْنَدِ إِلَى الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ إِسْنَادًا تَامًا».

فَبِهَذَا وَضِعَ «زَيْدٌ قَائِمٌ» لِهَذِهِ النِّسْبَةِ الْجُزْئِيَّةِ، وَ«عَمْرُو قَاعِدٌ» لِتِلْكَ
النِّسْبَةِ، ... وَهَكَذَا.

٣- وَكَوَضِعِ «الْمُرَكَّبَاتِ الْإِضَافِيَّةِ»^(٣)،

فإنَّهَا [خ ١١] مَوْضُوعَةٌ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةِ "عَلَامٌ زَيْدٌ":
فَعَيَّنْتُهُ لِكُلِّ نِسْبَةٍ الْأَوَّلِ بِالثَّانِي نِسْبَةً تَقْيِيدِيَّةً مُفِيدَةً لِلتَّعْرِيفِ أَوْ التَّخْصِيصِ».

فَبِهَذَا وَضِعَ «دَارٌ زَيْدٌ» لِهَذِهِ النِّسْبَةِ الْجُزْئِيَّةِ الْمُفِيدَةِ التَّعْرِيفِ، وَ«بَيْتٌ
عَمْرُو» لِتِلْكَ النِّسْبَةِ الْجُزْئِيَّةِ [ط ٦] الْمُفِيدَةِ التَّعْرِيفِ؛ وَ«عَلَامٌ رَجُلٌ» لِتِلْكَ النِّسْبَةِ
الْجُزْئِيَّةِ الْمُفِيدَةِ التَّخْصِيصِ، ... وَهَكَذَا.

٤- وَكَوَضِعِ «الْمُرَكَّبَاتِ التَّوْصِيفِيَّةِ»،

فإنَّهَا مَوْضُوعَةٌ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةِ "رَجُلٌ عَالِمٌ": فَعَيَّنْتُهُ
لِكُلِّ نِسْبَةٍ تَوْصِيفِيَّةِ»^(٤).

¹ (ش): «على رأيي» بدل «على ما هو رأيي».

² كَتَبَ الْمَصْنَفُ فِي الْحَاشِيَةِ: «هَذَا عَلَى مَا هُوَ الْمَشْهُورُ. وَالتَّحْقِيقُ: أَنَّ وَضَعَ الْأَفْعَالَ لِجَمِيعِ
مَعَانِيهَا بِحُكْمٍ وَاحِدٍ». تَأْتَلُ. (منه).

³ (ط): «الاصنافية» بدل «الإضافية».

⁴ (ش): «توصيفية جزئية» بدل «توصيفية».

فِيهِذَا وَضِعَ «زَيْدُ الْعَالِمِ»^(١) لِهَذِهِ التَّسْبِئَةِ التَّوْصِيفِيَّةِ الْجُزْئِيَّةِ، وَ«رَجُلٌ كَاتِبٌ» لِتِلْكَ التَّسْبِئَةِ التَّوْصِيفِيَّةِ الْجُزْئِيَّةِ، ... وَهَكَذَا.

٥- وَكَوَضِعَ «المُعَرَّفُ بِإِلَامِ العَهْدِ الخَارِجِي».

وَكَذَا «المُضَافُ بِالإِضَافَةِ العَهْدِيَّة».

٦- وَكَوَضِعَ «المُفْرَدُ المُحَلَّى بِالإِلَامِ الإِسْتِعْرَافِيَّة».

٧- وَكَوَضِعَ «التَّكْرَرُ المُنْفِيَّة».

وَالثَّالِثُ: وَضِعَ عَامٌ لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامٌ

وَذَلِكَ بِأَنَّ:

أ- يُلَاحِظُ الوَاضِعُ هَيْئَاتٍ^(٢) غَيْرَ مَعْدُودَةٍ^(٣) بِأَمْرِ عَامٍ لَهَا،

ب- وَيُلَاحِظُ مَعْنَى وَاحِدًا كَلِمًا بِنَفْسِهِ،

ج- ثُمَّ يُعَيِّنُ كَلِمًا مِنْهَا بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ لِذَلِكَ المَعْنَى الكَلِمِيٍّ.

كَوْضِعَ «الفِعْلُ» لِلزَّمَانِ، وَلِلتَّسْبِئَةِ -عَلَى رَأْيِ الجُمهُورِ كَمَا سَبَقَ-^(٤).

أَوْ [بِأَنَّ]:

أ- [يُلَاحِظُ الوَاضِعُ هَيْئَاتٍ غَيْرَ مَعْدُودَةٍ بِأَمْرِ عَامٍ لَهَا]،

ب- يُلَاحِظُ مَعَانِي كَلِمَةٍ [خ ١٢] بِمَفْهُومِ كَلِمَةٍ آخَرَ،

¹ (خ)، (ط)، (ش): «عالم» بدل «العالم».

قال الشارح: (زيدٌ عالمٌ) هكذا في النسخ، والصواب: «زيدٌ العالم»، كما لا يخفى. انظر: محمد رححي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٥٧.

² (خ): «هيئاتا» بدل «هيئات».

³ (ش): «محصورة» بدل «معدودة».

⁴ (ش): بدون «كما سبق».

ج- ثم [٧٧م] يُعَيِّنُ كُلَّ وَاحِدَةٍ^(١) مِنْ تِلْكَ الْهَيْئَاتِ بِإِزَاءِ الْمَعَانِي^(٢) الْكَلِّيَّةِ الْمَلْحُوظَةِ بِمَفْهُومِ كُلِّيِّ آخَرَ عَلَى «انْقِسَامِ الْأَحَادِ إِلَى الْأَحَادِ» بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ.

١- كَوَضْعِ^(٣) «أَسْمَاءِ الْفَوَاعِلِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ بِأَنْ:

(أ) يُلَاحِظُ الْوَاضِعُ هَيْئَاتٍ^(٤) غَيْرَ مَعْدُودَةٍ - مِنْ نَحْوِ: «ضَارِبٍ»، و«كَاتِبٍ»، و«قَارِئٍ»، وَغَيْرِهَا - بِأَمْرِ عَامٍّ لَهَا - وَهُوَ قَوْلُنَا: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "فَاعِلٍ" فِي الثَّلَاثِيِّ» -،

(ب) وَيُلَاحِظُ الْمَعَانِي الْكَلِّيَّةَ - مِنْ نَحْوِ: «مَنْ قَامَ بِهِ الضَّرْبُ»، وَغَيْرِهِ - بِمَفْهُومِ كُلِّيِّ آخَرَ - وَهُوَ: «مَنْ قَامَ بِهِ مَدْلُولٌ مَأْخُذٌ اشْتِقَاقَهُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ» -،

(ج) ثُمَّ يُعَيِّنُ كُلًّا مِنْ الْأُولَى بِإِزَاءِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الثَّانِيَةِ عَلَى «انْقِسَامِ الْأَحَادِ إِلَى الْأَحَادِ» بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "فَاعِلٍ" فِي الثَّلَاثِيِّ: فَعَيْتُهُ لِمَنْ قَامَ بِهِ مَدْلُولٌ مَأْخُذٌ اشْتِقَاقَهُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ».

فِيهِذَا وُضِعَ «ضَارِبٌ» لِمَنْ قَامَ بِهِ الضَّرْبُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ، وَ«كَاتِبٌ» لِمَنْ قَامَ بِهِ الْكِتَابَةُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ، وَ«الْقَارِئُ» لِمَنْ قَامَ بِهِ الْقِرَاءَةُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ، ... إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ. وَقَسَّ عَلَيْهِ الْمَزِيدَاتِ.

٢- وَكَوَضْعِ «أَسْمَاءِ الْمَفَاعِلِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْانْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "مَفْعُولٍ" فِي الثَّلَاثِيِّ: [خ ١٣] فَعَيْتُهُ لِمَنْ وَقَعَ عَلَيْهِ مَدْلُولٌ مَأْخُذٌ اشْتِقَاقَهُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ».

١ (خ)، (ط): «واحد» بدل «واحدة».

٢ (خ)، (ط): «معاني» بدل «المعاني».

٣ (م): «وكوضع» بدل «كوضع».

٤ (خ): «هيئاتاً» بدل «هيئات».

فِيهِذَا وُضِعَ «مَضْرُوبٌ» لِمَنْ وَقَعَ عَلَيْهِ الصَّرْبُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ،
و«مَكْتُوبٌ» لِمَنْ وَقَعَ عَلَيْهِ الْكِتَابَةُ بِمَعْنَى الْحُدُوثِ، ... إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ. وَقِسْ عَلَيْهِ
الْمَزِيدَاتِ.

٣- وَكَوْضِعَ «أَسْمَاءِ الزَّمَانِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْأَنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا
كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "مَفْعَلٍ": فَعَيَّنْتُهُ لِمَا وَقَعَ فِيهِ مَدْلُولٌ مَأْخَذِ اسْتِقَاقِهِ».

٤- وَكَوْضِعَ [ط٧] «أَسْمَاءِ الْمَكَانِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ أَيْضًا كَذَلِكَ، وَلَكِنَّ لَفْظَةَ «مَا» فِي جَانِبِ آلَةٍ مُلَاخَظَةً
الْمَوْضُوعِ لَهُ: عِبَارَةٌ عَنِ «الزَّمَانِ» فِي الْأَوَّلِ، وَعَنِ «الْمَكَانِ» فِي الثَّانِي.

٥- وَكَوْضِعَ «أَسْمَاءِ الْأَلَّةِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْأَنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا
كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "مَفْعَلٍ": فَعَيَّنْتُهُ لِمَا كَانَ آلَةً لِحُصُولِ مَدْلُولٍ مَأْخَذِ اسْتِقَاقِهِ».

٦- وَكَوْضِعَ «أَسْمَاءِ التَّفْضِيلِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْأَنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ مَا
كَانَ عَلَى هَيْئَةٍ "أَفْعَلٍ": فَعَيَّنْتُهُ لِمَنْ قَامَ بِهِ مَدْلُولٌ مَأْخَذِ اسْتِقَاقِهِ عَلَى وَضْفِ الزِّيَادَةِ
عَلَى غَيْرِهِ».

٧- وَكَوْضِعَ [خ١٤] «أَسْمَاءِ التَّصْغِيرِ»،

فَإِنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْأَنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ اسْمٍ
ثَلَاثِيٍّ غُيِّرَ إِلَى وَزْنٍ "فُعَيْلٍ": فَعَيَّنْتُهُ^(١) عَلَى تَصْغِيرِ مَعْنَى أَصْلِهِ».

¹ قَالَ الشَّارِحُ: (فَعَيَّنْتُهُ) لِلدَّلَالَةِ (عَلَى تَصْغِيرِ مَعْنَى أَصْلِهِ). وَقَالَ بِهَامِشِ هَذِهِ الصَّفْحَةِ حَاشِيَةً
عَلَى قَوْلِهِ: «لِلدَّلَالَةِ»: فَاعْلَمْ هَذَا اللَّفْظَ سَقَطَ مِنْ قَلَمِ النَّاسِخِ الْأَوَّلِ. (مِنْهُ) انظُرْ: مُحَمَّدٌ رَحِمِي
الْأَكْبَنِي، الْعِجَالَةُ الرَّحْمِيَّةُ، ص ٦٣.

٨- وَكَوْضِعَ «أَسْمَاءِ النَّسْبَةِ»،

فإنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْإِنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ^(١): «كُلُّ اسْمٍ أُلْحِقَ بِآخِرِهِ يَاءٌ مُشَدَّدَةٌ: فَعَيَّنْتُهُ لِلنَّسْبَةِ إِلَى مَعْنَى الْمُلْحَقِ بِهِ».

٩- وَكَوْضِعَ «التَّثْنِيَّةُ»،

فإنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْإِنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ [٧٨م] قَالَ: «كُلُّ اسْمٍ أُلْحِقَ بِآخِرِهِ أَلْفٌ وَنُونٌ فِي حَالِ رَفْعِهِ، وَيَاءٌ مَفْتُوحٌ مَا قَبْلَهَا وَنُونٌ مَكْسُورَةٌ فِي حَالِ نَصْبِهِ وَجَرِّهِ: فَعَيَّنْتُهُ عَلَى كُلِّ اثْنَيْنِ مِنْ أَفْرَادٍ مَعْنَى الْمُلْحَقِ بِهِ».

١٠- وَكَوْضِعَ «الْجُمُوعُ» مُطْلَقًا،

فإنَّهَا مَوْضُوعَةٌ عَلَى سَبِيلِ الْإِنْقِسَامِ بِحُكْمِ إِجْمَالِيٍّ بِكَأَنَّ قَالَ: «كُلُّ اسْمٍ عُيِّرَ إِلَى وَزْنِ «فِعَالٍ»، أَوْ «فَاعِلُونَ»، أَوْ «مُسْلِمِينَ»، أَوْ «مُسْلِمَاتٍ» مَثَلًا: فَعَيَّنْتُهُ عَلَى أَكْثَرِ مِنْ اثْنَيْنِ مِنْ مُسَمِّيَاتِ ذَلِكَ الْاسْمِ».

١١- وَكَوْضِعَ «أَسْمَاءِ الْمُشَبَّهَةِ»^(٢).

١٢- وَكَوْضِعَ «الْإِسْمُ الْمُنَادِي»^(٣) - إِذَا لَمْ يُفْضَدْ بِهِ مُعَيَّنٌ -.

¹ (ط): «قان» بدل «قال».

² قال الشارح: (وكوضِعَ أسماء المشبهة) لم يُظْهِرْ لي ما أراد بهذا، فإنه: أ- إن أراد «الأسماء المُشَبَّهَةَ بِالصِّفَاتِ» - مثل اسم التَّضْعِيرِ وَالمُسُوبِ وَالأَلَةِ-: فقد ذُكِرَتْ كُلُّهَا فِيمَا سَبَقَ. ب- وإن أراد «صِيغَ الصِّفَةِ المُشَبَّهَةِ بِاسْمِ الْفَاعِلِ» - مثل حَسَنٍ وَرَحْمَانٍ وَأَحْمَرَ وَنَحْوِهَا-: فلا دلالة لهذه العبارة عليها إلا بتكلمات باردة، على أنَّ المُنَاسِبَ حِينَئِذٍ ذَكَرَهَا عَقِبَ اسْمِ الْفَاعِلِ أَوْ الْمَفْعُولِ كَمَا مَرَّ التَّنْبِيهُ عَلَى هَذَا، فَالْأَضْوَابُ: إسقاط هذا من البين، فَارْجِعِ البَصَرَ كَرَّتَيْنِ. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٦٤.

³ (خ)، (ط)، (م): بدون «كوضِع».

⁴ قال الشارح: (وكوضِعَ اسم المُنَادِي) أي: اسم هو المُنَادِي، فَالْأَطْهَرُ: «الْإِسْمُ الْمُنَادِي». انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٦٤.

والرابع: وَضَعَ خَاصَّ لِمَوْضُوعٍ لَهُ عَامًّا

وهذا الْقِسْمُ^(١) مِمَّا لَا وَجُودَ لَهُ، [خ ١٥] بل: حَكَمُوا بِاسْتِحَالَتِهِ أَيْضًا لِمَا

سَبَقَ.

المطلب الثالث:

في الركن الثالث [وهو: «الْمَوْضُوعُ لَهُ»، أي: الْمَعْنَى]

[أقسام «الْمَوْضُوعُ لَهُ»]

وهو:

أ- إِمَّا كَلْبِي،

ب- أَوْ جُرِّي.

[الاختلاف في المعنى الْمَوْضُوعُ لَهُ: أَذْهَبِي هُوَ أَمْ خَارِجِي؟]

فَاخْتَلَفَ فِيهِ، فَذَهَبَ:

أ- الْحَنْفِيَّةُ إِلَى: «أَنَّهُ الصُّورُ الدَّهْنِيَّةُ»، واختاره الإمام فخر الدين الرازي

(ت ١٢١٠/٦٠٦)^(٢).

¹ (ش): بدون «وهذا القسم».

² الإمام فخر الدين الرازي: أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين الرازي (ت ١٢١٠/٦٠٦). مفسر، متكلم، فقيه، أصولي، حكيم، أديب، شاعر، طبيب، مشارك في كثير من العلوم الشرعية والعربية والحكمة والرياضية. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٦، ص ٣١٣؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ٥٥٨-٥٦٠. وانظر لرأي الإمام فخر الدين الرازي في هذه المسألة: فخر الدين الرازي، المحصول، ج ١، ٢٠٠-٢٠١.

ب- والشَّافِعِيُّ^(١) (ت ٨٢٠/٢٠٤)^(٢) إلى^(٣): «أَنَّ الْأُمُورَ الْحَارِجِيَّةَ»،
وَتَبِعَهُ الشَّيْخُ أَبُو إِسْحَاقَ الشَّيرَازِيَّ (ت ١٠٨٣/٤٧٦)^(٤).

ج- وَيَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ إِلَى: «أَنَّ الْمَعْنَى مِنْ حَيْثُ هُوَ هُوَ»^(٥).

د- وَالْإِصْفَهَانِيُّ (ت ١٢٨٩/٦٨٨)^(٦) إِلَى «أَنَّهُ: ١- الْمَعْنَى مِنْ حَيْثُ هُوَ
هُوَ فِي الْمَفْرَدَاتِ وَالْمُرَكَّبَاتِ التَّقْيِيدِيَّةِ، ٢- وَالصُّورُ الذَّهَبِيَّةُ فِي الْمُرَكَّبِ الْكَلَامِيِّ
-إِخْبَارِيًّا كَانَ أَوْ إِنْشَائِيًّا-».

¹ قال الشارح: (الشافعي) عطف على «الحنفية»، فالأنسب: «والشافعية». انظر: محمد رحمي الأكيني، العجالة الرحمية، ص ٦٥.

² الشافعي: الإمام أبو عبد الله محمد بن إدريس الشافعي (ت ٨٢٠/٢٠٤). أحد الأئمة الأربعة عند أهل السنة وإليه تنسب الشافعية. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٦، ص ٢٦-٢٧؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ١١٦-١١٧.

³ (ط): «الآ» بدل «إلى».

⁴ الشيخ أبو إسحاق الشيرازي: أبو إسحاق جمال الدين إبراهيم بن علي بن يوسف الفيروزآبادي الشيرازي (ت ١٠٨٣/٤٧٦). علامة، مناظر، فقيه، صوفي. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ١، ص ٥١؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ١، ص ٤٨-٤٩.

⁵ قال الشارح: (و) ذهب (بعض المحققين إلى أنه) أي: الموضوع له (المعنى من حيث هو هو) أي: «إلى أنه حالة بين العِلْمِ والمَعْلُومِ»، أعني نَفْسُ الْمَاهِيَّةِ مع قَطْعِ النَّظَرِ عَنْ تَحَقُّقِهَا فِي الذَّهْنِ أَوْ الْخَارِجِ، فَيَكُونُ أَفْرَأَ أَعَمَّ مِنْهُمَا فِي كُلِّ الْأَلْفَاظِ مُفْرَدَاتٍ أَوْ مُرَكَّبَاتٍ، فَنِي آيٍ مِنَ الذَّهْنِيِّ وَالْخَارِجِيِّ اسْتَعْمَلَتْ كَانَتْ حَقِيقَةً. قال المصنّف: «وهذا المذهب هو الحق عندني». انظر: محمد رحمي الأكيني، العجالة الرحمية، ص ٦٦.

⁶ الإصفهاني: أبو عبد الله شمس الدين محمد بن محمود بن محمد العجلي الإصفهاني (ت ١٢٨٩/٦٨٨). فقيه، أصولي، منطقي، متكلم، عارف بالأدب والعربية والشعر. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٧، ص ٨٧؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ٣، ص ٧٠٦-٧٠٧.

هـ- وابنُ الهمام (ت ١٤٥٧/٨٦١)^(١) إلى «أنه: ١- الأُمُورُ الخَارِجِيَّةُ فِي العِلْمِ الشَّخْصِيِّ، ٢- والأُمُورُ الذَّهْنِيَّةُ فِي غَيْرِ ذَلِكَ»^(٢).
فالمشهورُ هو: الأُولَانِ، والثَّالِثُ بالتَّسْبِيَةِ إِلَى الأَخِيرَيْنِ^(٣).

الخاتمة

تَشْتَمِلُ عَلَى سِتِّ فَوَائِدَ:

الأولى:

أ- أَنَّ مَا^(٤) ذُكِرَ مِنَ الوُضْعِ إِلَى هُنَا: «وَضَعُ قَضِيٍّ» مُطْلَقًا. [ط٨]

ب- وَلِلوَضْعِ نَوْعٌ آخَرٌ، وَهُوَ: «وَضَعُ غَيْرِ قَضِيٍّ».

هُوَ: وَضَعُ كُلِّ لَفْظٍ فِي ضَمْنٍ وَضَعَهُ لِمَعْنَاهُ لِنَفْسِهِ، وَجَعَلَهُ عِلْمًا لَهَا^(٥).

فَاخْتَلَفَ فِيهِ، حَيْثُ:

١- أَثْبَتَهُ العَلَامَةُ^(٦) فِي «شَرْحِ الكَشَافِ»، [خ١٦]

٢- وَنَفَاهُ السَّيِّدُ فِي «حَاشِيَةِ الرُّضِيِّ».

¹ ابن الهمام: كمال الدين محمد بن عبد الواحد بن عبد الحميد السيواسي الإسكندري (ت ١٤٥٧/٨٦١). عالم مشارك في الفقه والأصول والتفسير وعلم الطبيعة والفرائض والحساب والتصوف والنحو والصرف والمعاني وغير ذلك. انظر: الزركلي، الأعلام، ج٦، ص٢٥٥؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج٣، ص٤٦٩-٤٧٠.

² انظر: محمد أمين المعروف بأمير بادشاه (ت ١٥٧٩/٩٨٧)، تيسير التحرير، بيروت: دار الفكر، بدون تاريخ، ج١، ص٥٥.

³ (خ)، (ط): «الأخيران» بدل «الأخيرين».

⁴ (خ)، (ط): «انما» بدل «أن ما».

⁵ (ش): «له» بدل «لها».

⁶ العلامة: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني. انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية،

وَأَدْلَةُ الطَّرْفَيْنِ فِي الْمُطَوَّلَاتِ^(١).

والثانية:

أَنَّهُ اخْتَلَفَ فِي «اجْتِمَاعِ الْأَوْضَاعِ الْأَرْبَعَةِ فِي لَفْظٍ وَاحِدٍ بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَعْنَى وَاحِدٍ».

فَدَهَبَ:

أ- إِلَى «جَوَازِهِ» الْمُحَقِّقِ التَّمْتِازَانِي،

ب- وَإِلَى «نَفْيِهِ» الْمُحَقِّقِ الْجُرْجَانِي.

وَأَدْلَةُ الْجَانِبَيْنِ فِي الْمُفَصَّلَاتِ.

والثالثة:

أَنَّهُ لَا يَجْعَلُكَ فِي شُبْهَةٍ تَنَاطُبُ الْأَلْفَاظِ بَعْضُهَا مَكَانَ بَعْضٍ، إِذُ الْمُعْتَبَرُ «الْوَضْعُ الْإِفْرَادِيُّ».

والرابعة:

أَنَّ الْوَضْعَ يَسْتَلْزِمُ الدَّلَالَهَ، لَكِنَّ الدَّلَالَهَ لَا تَسْتَلْزِمُهُ^(٢) لِإِمْكَانِ أَنْ تَكُونَ بِالْعَقْلِ^(٣) أَوْ بِالطَّبْعِ^(٤).

¹ (ط): «المطلولات» بدل «المطولات».

² (ط): «لا تستلزم الوضع» بدل «لا تستلزمه».

قال الشارح: (يستلزم الدلالة) استلزام الخاص للعامة، كـ«الإنسان» لـ«الحيوان»، إذ «الدلالة»: كون الشيء بحيث يفهم منه شيء آخر، فمتى تحقق الوضع: تحقق الدلالة تحقق الخاص في ضمن العام. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٦٩.

³ قال الشارح: (إمكان أن تكون) الدلالة حاصلة (بالعقل) دون الوضع، كدلالة «ذئب» المسموع من وراء الجدار على «وجود الألفظ». و«العقل»: قوة للنفس بها تستعد للعلوم والإدراكات. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٦٩-٧٠.

⁴ قال الشارح: (أو إمكان أن تكون الدلالة) (بالطبع)، كدلالة «أخ» على «وجع الصدر».

والخامسة:

أَنَّ الْإِرَادَةَ:

أ- لَيْسَتْ بِشَرْطٍ فِي الدَّلَالَةِ عِنْدَ الْجُمْهُورِ،

ب- خِلَافًا لِابْنِ سِينَا (ت ١٠٣٧/٤٢٨)^(١)، وَاخْتَارَهُ الْفَاضِلُ^(٢) الْعِصَامُ

(ت ١٥٣٨/٩٤٥)^(٣).

وَأَدِلَّةُ الطَّرْفَيْنِ مَبْسُوطَةٌ فِي الْكُتُبِ.

والسادسة:

أَنَّ مَذَلُولَاتِ الْأَلْفَاظِ:

أ- إِمَّا مَعْنَى مُسْتَقِلٌّ،

وهو على نَوْعَيْنِ:

الأوّل: أَنَّهُ مُسْتَقِلٌّ ذَاتًا وَمَفْهُومًا مَعًا.

والثاني: مَفْهُومًا فَقَطْ.

ب- وَإِمَّا غَيْرُ مُسْتَقِلٍّ،

وهو أيضًا على نَوْعَيْنِ:

و«الطَّبْعُ»: ما يكونُ مَبْدَأَ الحَرَكَةِ سواءَ كانَ له شعورٌ أو لا. و«الطَّبِيعَةُ»: أَخَصُّ منه، لِأَنَّهَا عِبَارَةٌ

عن: مَبْدَأِ الحَرَكَةِ من غيرِ شعورٍ. انظر: محمد رحمي الأكيبي، العجالة الرحمية، ص ٧٠.

¹ ابن سينا: الشيخ الرئيس أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا (ت ١٠٣٧/٤٢٨).

فيلسوف، طبيب، شاعر، مشارك في أنواع من العلوم. انظر: الزركلي، الأعلام، ج ٢، ص ٢٤١-

٢٤٢؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ١، ص ٦١٨-٦٢٠.

² (خ)، (ط): «فاضل» بدل «الفاضل».

³ الفاضل العصام: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عرب شاه الإسفراييني (ت

١٥٣٨/٩٤٥). عالم معروف بشروحه وحواشيه في العربية والكلام والمنطق. انظر: الزركلي،

الأعلام، ج ١، ص ٦٦؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج ١، ص ٦٧.

الأول: أَنَّهُ غَيْرُ مُسْتَقِلِّ ذَاتًا وَمَفْهُومًا مَعًا.

والثاني: ذَاتًا فَقَطُّ.

تَمَّتِ الرِّسَالَةُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ.^(١)

تذليل

قال الشارح بعد فراغه من شرح «الفائدة السادسة»:

ثم إنّه لا بأس علينا أن نذكر ههنا فوائد آخر بطريق «التذليل»، إبداعاً لما في الرسالة إلى العشرة للتكميل، فنقول:

الفائدة السابعة:

أ- أن «الاستعمال» فزُع «الوضع»، لأنه: «ذُكِرَ اللَّفْظُ الْمُضَوِّعُ لِيَفْهَمَ مَعْنَاهُ أَوْ مُنَاسِبُهُ»، فهو من صفات المُتَكَلِّمِ.

ب- وأن «الوضع» -بالمعنى المُتَبَادِرِ [أي: بالمعنى الأخصّ. (منه)] - يَخُصُّ الْحَقِيقَةَ، و«الاستعمال» يَعْمُهَا وَالْمَجَازَ وَالْكِتَابَةَ.

ج- وأن اللَّفْظَ بَعْدَ الْوَضْعِ قَبْلَ الْإِسْتِعْمَالِ: ليس بحقيقة ولا مجاز.
وهذا مفقود في القرآن. وقيل: «أَوَائِلُ السُّورِ مِنْهُ» -على رأي أنها للإشارة إلى الحروف التي يتركب منها الكلام-.

الفائدة الثامنة:

أن «طريق ثبوت الوضع» عندنا: إنما هو «الثقل عن أئمة اللغة» لا غير، فلا يجري فيه القياس الفقهي عند الجمهور.

و«الثقل»:

أ- إما بطريق التواتر، كنقل وضع «الأرض»، و«السماء»، و«الحز»، و«البرد»، و«الماء»، وغيرها مما يُعَلِّمُ وَضْعُهُ لِمَا يُسْتَعْمَلُ فِيهِ قَطْعًا.

ب- وإما بطريق الأحاد، كغير هذه الأسماء مما يكون وضعه لما يُسْتَعْمَلُ فِيهِ مَطْنُونًا، ك«القرع»، و«التمر»، و«القرء».

وهذا في «علم اللغة».

وأما في «الضَرْفِ» و«النَّحْوِ»: فثُبُوتُ أَكْثَرِ أَحْكَامِهِمَا بِالنَّقْلِ لَا غَيْرِ،
كَالشَّوَادِ.

الفائدة التاسعة:

أ- أَنْ الْوَضْعَ:

١- في «المُفْرَدَاتِ»: وَضْعُ الْعَيْنِ لِلْعَيْنِ،

٢- وفي «المُرَكَّبَاتِ»: وَضْعُ الْأَجْزَاءِ لِلْأَجْزَاءِ.

ب- وَأَنَّ دَلَالَةَ الْمُفْرَدِ عَلَى مَعْنَاهُ لَيْسَتْ تَفْصِيلِيَّةً، بِخِلَافِ الْمُرَكَّبِ.

ج- وَأَنَّهُ لَا يُشْتَرَطُ مُنَاسَبَةُ اللَّفْظِ لِلْمَعْنَى فِي وَضْعِهِ لَهُ عِنْدَ الْجُمْهُورِ.

د- وَأَنَّهُ لَيْسَ لِكُلِّ مَعْنَى لَفْظٌ مُسْتَقِيلٌ مَوْضُوعٌ بِإِزَائِهِ، فَإِنَّ مِنَ الْمَعْنَى مَا

لَمْ يُوَضَّعْ لَهُ لَفْظٌ، كـ«أَنْوَاعِ الرُّوَاحِ»، وَإِنَّمَا يَتَّعَيْنُ الْمُرَادُ:

١- إِمَّا بِالْإِضَافَةِ إِلَى مَحَلِّهِ، كـ«رَائِحَةِ الْمِسْكِ»،

٢- أَوْ بِوَضْفِهِ بِبَعْضِ الْأَفْرَادِ، كـ«رَائِحَةِ طَبِيبَةٍ»،

٣- أَوْ بِغَيْرِ ذَلِكَ.

الفائدة العاشرة الكاملة:

أ- أَنَّ مَا اشْتَهَرَ مِنَ الْإِخْتِلَافِ فِي «أَنَّ اسْمَ الْجِنْسِ»: مَوْضُوعٌ لِلْمَاهِيَّةِ

مِنْ حَيْثُ هِيَ هِيَ، أَوْ مَعَ قَيْدِ «الْوَحْدَةِ الْغَيْرِ الْمُعَيَّنَةِ» إِنَّمَا هُوَ فِي اسْمِ الْجِنْسِ

الَّذِي لَا يُطْلَقُ إِلَّا عَلَى الْوَاحِدِ، كـ«رَجُلٍ» وَ«فَرَسٍ».

وَأَمَّا الَّذِي يُطْلَقُ عَلَى الْقَلِيلِ وَالكَثِيرِ - مِثْلُ «تَمْرٍ» وَ«عَسَلٍ»،

وَكَ«الْمُضَادِرِ»-: فَهُوَ مَوْضُوعٌ بِالِاتِّفَاقِ لِلْمَاهِيَّةِ الْمُطْلَقَةِ.

ب- وَأَنَّ التَّرَاغَ بَيْنَ أَرْبَابِ الْاِخْتِلَافِ نِزَاعٌ لَفْظِيٌّ عِنْدَ الْفَاضِلِ الْعِصَامِ،
وَاللَّهُ تَعَالَى أَعْلَمُ بِحَقِيقَةِ الْمَرَامِ.⁽¹⁾

Kaynakça

Alak, Musa, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi ve Vaz' İlmine Dâir Risâlesi", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, Bişkek 2011, sayı: 11-12, s. 191-221.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

Bağdâdi, İsmâil Paşa el-Bağdâdi, *Hediyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (nşr. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı Çeşitleri Özellikleri Faydalanma Usulleri*, 4. basım, İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.

Eğinli İbrahim Hakkı, *İcâzetnâme*, (Öğrencisi: Eğinli Hâfız Muhammed Hulusi Efendi), İstanbul 4 Cemâziyelevvel 1298/4 Nisan 1881 (Fotokopisi için bkz. Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966, II-III, 760-732).

Eğinli İbrahim Hakkı, *Risâletün ma'mûletün fi'l-vaz'*, İstanbul 1286; İstanbul ty.: *Metniün fi'l-vaz'*, İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311.

Eğinli Mehmed Rahmi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311.

Eğinli Mehmed Rahmi, *İcâzetnâme*, (Öğrencisi: Kangırlı Hâfız Ahmed Hamdi Efendi), Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü, nr. 668.

¹ انظر: محمد رحمي الأكنيني، العجالة الرحمية، ص ٧١-٧٢.

Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul: İSAV Neşriyatı, 1984.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi Sicill-i Ahvâl Dosyası-251 (Sicill-i Ahvâl Dosyası-251). Müellifin bizzat kendisinin, vefâtından yaklaşık 20 ay önce, 23 Rebülâhîr 1310 (1 Teşrînisânî 1308/13 Kasım 1892 Pazar) günü doldurduğu tercüme-i hâl varakası ve diğer evraklar (CD resim no: 1715-1737).

Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt: 15, sayı: 28, 2010/1, s. 1-67.

Kâtib Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (nşr. Şerefettin Yalıtıkaya – Kilisli Muallim Rifat), İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.

Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannif'l-kütübi'l-'Arabiyye (Mu'cem)*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

Kemaliye Kaymakamlığı, *Her Yönüyle Kemaliye (Eğîn)*, İstanbul 1996.

Mardin, Ebül'ulâ, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951 (I), 1966 (II-III).

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yâhud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.

Özdemir, İbrahim, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Özek, Ali, *Zemahşeri ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*, 1. baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

Özel, Ahmed, *Haneft Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV Yayınları, 1990.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA).

Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn (A'lâm)*, 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Abstract

The Counselor of *Mashihat* Ibrahim Hakki Effendi of Eğin and His Treatise on The Science of *Wad'*

The utterances are symbols denoting meanings that exist in the mind or in the world. The methodological and philosophical investigation of the utterances being attached to meanings constitutes the scope of the **science of *wad'***. Especially after Adududdîn Al-İjî (d. 756/1355) many works on the science of *wad'* came into light mostly in the form of treatise. One of them is the treatise of Ibrahim Hakki Effendi of Eğin (1247-1311/1831-1894), the counselor of *Mashihat* and a mudarris (professor) of Bayazid Mosque. In this treatise, Ibrahim Hakki Effendi deals with the fundamental issues of the science of *wad'* in an extremely systemic and concise way. In this article, the focus of which is on the textual criticism (critical edition) of the treatise of Ibrahim Hakki Effendi on the science of *wad'*, I will introduce up the treatise in its various dimensions and then will present its annotated version.

Key words: Ibrahim Hakki Effendi of Eğin, Bayazid Mosque, mudarris, the counselor of *Mashihat*, the science of *wad'*.

